

Hóseás (Samária ostroma)	732–724 724–722	Hizkija	724–696
(Izráel asszír provincia)		Manassé	696–641
		Ámon	641–639
		Jósiás	639–609
		Jóacház	609
		Jójákim	608–598
		Jójákin	598
		Cidkija	597–587

A babilóni fogságba vitel két nagy hulláma: 598 és 587.

Az első hazatérés a fogságból: 538.

Az új templom fölszentelése: 515.

Nehémiás hazatérése és restauráló tevékenysége: 445/4.

(E dátumokon kívül Elő-Ázsia nagy kultúrtörténeti korszakainak az átfogó keletkezését az 1. fejezet végén adjuk.)

Irodalom:

Thiele, E. R.: The Mysterious Numbers of the Hebrew Kings. 1951. – *Schedl, C.*: Textkritische Bemerkungen zu den Synchronismen der Könige von Israel und Juda. (Vetus Testamentum, 1962. évf. 88 skv. o.) – *Tóth K.*: Ószövetség időszámítási rendszerei. (Theol. Szemle, 1958. évf. 277 skv. o.)

Végül megemlítjük, hogy az ószövetségi kortörténet soron következő leírásánál – a részlet-tanulmányokat nem említve – a következő összefoglaló műveket használtuk forrásul:

Kittel, R.: Geschichte des Volkes Israel, 1–3. köt. 7. kiadás, Stuttgart 1932. – *Noth, M.*:

Geschichte Israels, Göttingen, 1950. – *Wright, G. E.*: Biblical Archeology, 1957.

Szöveggyűjtemények: *Gressmann, H.*: Altorientalische Texte zum Alten Testament, 1926. –

Pritchard, J. B.: Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, 1955. – *Harmatta J.* szerkesztésében: Ókori keleti történeti chrestomathia, 1965.

II. Az ószövetségi kortörténet periódusainak leírása

---

1. Östörténetek

A Genézis 1–11. részében leírt eseményeket bibliai östörténeteknek szoktuk nevezni.

Kortörténeti művekbe ezt a szakaszt ritkán szokták belefoglalni, mivel a történelem-előtti régmúlt időkről szólnak s az ókori ember ismereti szintjén, sőt részben mondai formában vannak előadva. A teljesség kedvéért mégis vegyük számba és próbáljuk értékelni őket.

A teremtés.

A bibliai kijelentés szerint a világmindenség Isten teremtő munkája által jött létre. A Gen 1. r.-e hat teremtési nap keretében mondja el, hogy hogyan teremtette Isten a mennyei és a földi, a láthatatlan és látható világot. Az utóbbi kezdetben kaotikus, élettelen állapotban volt, Isten azonban fokozatosan, újabb és újabb formáló és rendező tettekkel alakította át az élet színterévé. A világ keletkezéséről az ókorban nemcsak az Ósz. írt, hanem más népek mondái is mítoszai is. Az utóbbiakat egy mondattal úgy jellemezhetjük, hogy bennük a kozmogónia elsősorban

theogónia: a világ élete kezdődik az istenek származásával, egymás ellen folytatott harcaikkal, melyeknek a következménye, esetleg függvénye a földi világ létrejötte és őstörténete. – Klasszikus görög földön Hesiodos Theogoniája a legszemléletesebb példa ehhez. Kor és terület tekintetében közelebb áll az Ósz.-hez a föníciai (raszsamrai) theogonikus mítosz, továbbá a Baal mítosz-ciklus isten-harcai. Végül a babilóni teremtési mítosz (Enuma elis) említendő, mely szerint Marduk isten legyőzve a khaotikus erőket megtestesítő Tiamatot, megformálja a világot s a benne élőket. Ezek az isten-harcok, melyekben a jónak, a rendnek, a világosságnak az istene legyőzi a sötét khaosz élet-ellenes – sárkányszerű szörnyalakként ábrázolt – hatalmasságát, emlékeztetnek az Ósz. egyes költői szövegeiben a teremtésnek olyan szimbolikus ábrázolására, mely szerint a kezdeti „khaosz” állapotát egy szörnyalak testesítette meg, melyet azonban Isten megsemmisített, hogy a khaosz helyébe koszmoszt, rendezett világot teremtsen. (Pl. Zsolt 74:13–14; Ézs 27:1; 51:9 stb.) E szórványosan előforduló költői részletek azonban csak a mindenség fölött álló s hatalmával bármilyen fenyegető vést elhárítani tudó Istenről tesznek bizonyosságot. Az ókeleti mítoszok és az ószöv.-i teremtés-történet „egyeztetése” azonban e hasonló motívumok mellett is elhibázott vállalkozás volna. A bibliai teremtés-leírás (Barth K. szerint) egyszerűen a karikatúrája lenne pl. a babilóninak, és megfordítva. De szükségtelen a modern természettudomány kozmogonikus tételeivel kapcsolatban is akár az egyeztetés, akár a polémia feladatára vállalkoznunk. Az ókor – és az Ószövetség – emberének egészen más képe volt a világról, mint a mai embernek. A Gen 1. (és 2.) része a maga módján végül is arról tesz bizonyosságot, hogy a világ Isten teremtése által jött létre. Ez maga pedig hit-gondolat, amely természetesen feltételezi a teremtő Istenben vetett hitet is. Alapvető szemléleti mód ez, amely mellett a teremtés-történet részletei helyes exegézissel érthetőkké válnak.

Az emberiség őskora és az özönvíz.

Az éden-kerti történetet, majd az első testvérpár történetét elsősorban etikailag kell értékelnünk. Ilyen vonatkozásban nem is találunk hozzájuk megfelelő vallástörténeti párhuzamot más népek irodalmában. Az etikai tartalom túl aztán az emberiség ősi történetére vonatkozóan olyasféle emlékezés tűnik ki belőlük, amely egy hajdani őshaza elvesztését, a nomád vándorlást, a föld termővé tételéért folytatott küzdelmet tükrözi.

Összefüggő leszármazási táblázatot közöl a Gen 5 r. Ádámtól Nóéig. Feltűnő, hogy ezeknek az „özönvíz előtti pátriarcháknak” roppant magas, 8–900 éves életkort tulajdonít a Biblia. Ez azonban már ismert motívum az ókori Kelet emlékeiben. Nem említve Berosusnak viszonylag későn írt babilóni krónikáját, ismerünk igen régi feljegyzéseket, melyek szerint a legrégebb sumér királyok ezer, sőt tízezer évekig uralkodtak. E hatalmas számok történetileg azt szimbolizálhatják számunkra, hogy az emberiség őskora sokszorosán hosszabb ideig tartott, mint amennyit az a 7–8000 esztendő jelent, ami a történetiség igazi látóhatárán belül eső embervilág történetét képezi.

Az emberiség történetének az előrehaladását aztán a Biblia szerint egy világméretű nagy katasztrófa, az özönvíz szakította meg, melyben szinte az egész élővilág elpusztult, csupán a Nóé bárkájában levők éltek túl. – Az özönvíz egyike azoknak a hajdankori eseményeknek, amelyeket az emberiség emlékezése a föld legkülönbözőbb területein megőrzött, olyan egymástól távol élő népek körében, amelyeknél kulturális kölcsönhatásról nem lehet beszélni. Több száz özönvíz-elbeszélés ismert, amelyek mindegyike egy óriási áradásról beszél, amiből csak néhány ember menekült meg valamilyen mentőhajó segítségével. A bibliai özönvíz-történethez tartalmilag legközelebb állnak természetesen a mezopotámiai hasonló tárgyú elbeszélések,

különösen a Gilgames-eposz 11. fejezete. – Az özönvíz mibenlétére, okaira, időpontjára nézve egyértelműen elfogadható tudományos magyarázat ez idő szerint nincs. Vannak, akik a jégkorszak után bekövetkezett nagy gleccser-olvadásokra gondolnak, mások kívülről jövő kozmikus behatásokkal magyarázzák az özönvizet. Mezopotámia területén az archeológia több helyütt fedezett fel több méter vastagságú áradásos iszaplerakódásokat, ezek azonban nem mind egy időből valók s inkább csak szemléltetőül szolgálnak ahhoz, hogy voltak ilyen egész nagy területeket és kultúrákat elpusztító áradások. – A Biblia-író ugyan megint a maga világképének megfelelően írja le a hegyeket is elborító, aztán megint elapadó vízáradást, szeme előtt pedig az általa ismert lakott föld, a Közel-Kelet állt, mégis mivel az özönvíz emlékével világszerte találkozunk, feltételezhetjük, hogy hajdan csakugyan lehetett egy ilyen világméretű katasztrófa.

A nemzetek eredete.

A bibliai leírás szerint az özönvízből csak Nőé és családja menekült meg, ennek megfelelően az emberiség újbóli elszaporodása Nőé három fián keresztül történt, ezek voltak: Sém, Chám és Jáfet. Figyelemre méltó itt a Gen 10 r. táblázata, amely a különböző népeket megszemélyesítve, mint három család leszármazottait mutatja be őket. Megszokott különböztetés szerint Sém utódai az elő-ázsiai sémita népek, Chám utódai a sötétbőrű, főként afrikai népek, Jáfettől pedig a fehérbőrű európaiak származtak. Ennek felelne meg a nyelvcsaládonkénti betagolódás is. A valóságban a Gen 10 r. családfája nem ennyire következetes: inkább terület, lakóhely szerint csoportosítja a különböző népeket, a nyelvcsaládok rokonsága tekintetében sem mindig a ma elfogadott megkülönböztetéssel él. Ettől eltekintve azonban egy, az akkori helyzetnek jól megfelelő népességi térképet kapunk.

A nemzetek eredetével foglalkozik a Babel tornyáról szóló elbeszélés is (Gen 11:1–9), mely szerint az emberiség hajdan egy nyelvet beszélt, és csak később következett be a nyelvek differenciálódása és a népek szétszédése. A hajdani egy-nyelvűség gondolata azzal indokolható, hogy a legkülönbözőbb nyelvekben hasonló szavak találhatók a legegyszerűbb és legősibb tárgyak, ételek, családi relációk elnevezésére. Ez egyúttal arra is utal, hogy legalábbis az eurázsiai kontinensen lehet valami közös hazára gondolni, ahonnan szétvándoroltak a népek. Feltételezés szerint Közép-Ázsia, talán Turkesztán vidéke lehetett ez a terület s innen érkeztek népvándorlási rajokban Elő-Ázsia területére is a Biblia-író által ismert népek. – A nyelvek elkülönülése természetesen egy hosszú történeti folyamat volt.

Történeti korszakok Elő-Ázsiában.

A Gen 1–11 r.-ben található számadatok összegezésé révén azt az adatot kapjuk, hogy a teremtéstől Ábrahámig mintegy 2000 esztendő telt el. „Kortörténetről” lévén szó, felvethetjük a kérdést, hogy e kétezer esztendő keretébe, mai ismereteink szerint, mekkora tényleges időtartam van összesűrítve. Mivel a teremtés-történet ábrázolása szerint a föld és az ember létrejötte úgyszólván egybeesik, figyelmen kívül hagyhatjuk a földtörténet periódusait s csak az emberiség történetére lehetünk figyelemmel. Ezen a téren Palesztinával kapcsolatban különösen jogosultak vagyunk az emberiség őskoráról s az ősemberről beszélni. A Közel-Kelet nagy kultúrterületei, Egyiptom és Mezopotámia ugyanis aránylag későn feltöltődött alluviális területek s viszonylag fiatal települési helyek. Ezzel szemben a magasabban fekvő Palesztina nemrég feltárt barlangjaiban, a Karmel-hegy oldalában és a Genezáret-tó közelében megtalálták a paleolit-kori ősember csontváz maradványait és használati eszközeit. Időileg persze nehéz meghatározni az itt élt ősemberek települési korát; száz-kétszázezer esztendő távolába (vagy még messzebb) helyezik, mindenesetre még az utolsó jégkorszak idejére (amely ezen a vidéken pluvialis, azaz

esős-áradásos korszak volt). Nevezetes az is, hogy Palesztinában otthont talált úgy a neandervölgyi, mint a fejlettebb, a már homo sapiens-nek nevezhető ősember. A paleolit, vagy régebbi kőkorszak emberének a kultúrája a történelem-könyvek lapjairól jól ismert. – Egy átmeneti, mezolit, azaz középső kőkorszak után következik a neolit, vagyis újabb kőkorszak, kb. 5500 és 4000 között. Ebben az időszakban kezdődött meg az állandó lakóhelyeken, városokban való letelepedés, házépítés, agyagedények készítése, a megszelídített állatok tenyésztése és a földművelés. A legújabb megállapítások szerint Jerichó már a Kr. e.-i VII. évezredben lakott település volt.

A kő- és rézkorszak Elő-Ázsiában nem válik el olyan élesen egymástól, mint pl. Dél-Európában. A rézeszközök mellett még sokáig használtak kőszerszámokat is, ezért a következő időszak neve eneolit, vagy khalkolit kor (réz-kőkör). Ez tartott Kr. e. 3100 körül, amikor felváltotta a bronzkorszak; a bronz aztán végleg feleslegessé tette a kő- és csontszerszámokat, fegyvereket. A bronzkorszak már egészen a történetiség látóhatárán belül esik, mivel a IV. évezred közepén megjelenik az írás legegyszerűbb formája s mind tökéletesebbre fejlődve megőrizte a kor történeti és társadalmi viszonyainak emlékét. – A bronzkort fel szokták osztani korai, középső és kései bronzkorra (3100–2100, 2100–1600, 1600–1200), sőt még ezen belül is rövidebb periódusokra. A bronzkorra esik a nagy birodalmak kialakulása Egyiptomban, Mezopotámiában és Kisázsiban. A kezdetben különálló kisebb városkirályságokat erőskezü és hódító szándékú uralkodók szervezik birodalmakká. – A középső bronzkorra tehetjük a pátriarchák kánaáni vándorlását és Egyiptomba költözését.

Ilyen nagy időbeli távolságokat fog át a bibliai őstörténetekben olvasható néhány mozzanat az emberiség múltjából. A teljesség kedvéért folytassuk most már a világtörténetnek korszakok szerint való áttekintését:

A vaskorszak 1200 körül köszöntött be Elő-Ázsiába. Ezzel az időponttal csaknem egybeesik Izrael honfoglalása, Izrael népének önálló állami élete pedig éppen ki is tölti a vaskorszakot, amelyet egyébként szintén felosztanak egy korai és egy későbbi periódusra (1200–900, 900–600). – Az utána következő korszakokat már az Elő-Ázsiában uralomra kerülő hódító birodalmakról, illetve kultúrákról szokás elnevezni. Így 600-tól 330-ig tartott a perzsa kor, 330-tól 100-ig a hellenisztikus kor. Kr. e. 100-tól számítják a római kort.

2. A pátriarchák kora

A Biblia-író az özönvíz utáni kor nemzetségtáblázatában (Gen 11:10 skv.) egy határozott vonalat követ: Nőé fiai közül Sém leszármazottait veszi számba Ábrahámig, a zsidó nép ősatyjáig, akiben kezdődött el a direkt kiválasztás. Ábrahámot, azután Izsákot, majd Jákóbot és a fiait nevezzük pátriarcháknak. Életük történetére jellemző Isten kiválasztó elhívása és vezetése, továbbá az az ígélet, hogy utódaik egykor nagy népként fogják birtokba venni Kánaánt, ahol ők maguk még csak mint jövevények vándoroltak.

A kiválasztás szempontjából a pátriarchák egyes emberek voltak, egyébként azonban nem egyedül járták a világot. Közvetlen rokonságukon kívül szolgák nagy száma vette körül őket, mivel nyájakban gazdag emberek voltak. Ábrahám szükség esetén harcra kerekedhetett fegyveres szolgálóinak az élén (Gen 14:14), Jákób „két sereggel” tért haza számkivételére földjéről (Gen 32:10). Ha ki voltak is téve az őslakó kánaániak között próbáltatásoknak, esetenként Kánaán város-királyai is elismerték tekintélyüket (Gen 14:17; 21:22; 23:6). – Elő-Ázsia s vele együtt Kánaán országa is a II. évezred első felében különösen mozgalmas színtere volt népvándorlási hullámok, vagy csak egyszerű nomád karavánok érkezésének. Az utóbbiak közé kell sorolnunk a pátriarchákat is, akik nyájjaikkal legelőt keresve vándoroltak tova az akkoriban

még elég gyéren lakott Kánaán országában, olykor hosszabban is megtelepedve egy-egy helyen.

A bibliai hagyomány szerint Ábrahámnak még az apja, Terah volt az, aki családjával először kerekedett föl Ur-kaszdim városából – föltehetően a dél-babilóni Ur városból – és észak felé vándorolva Hárán vidékén telepedett meg. Innen indult tovább Ábrahám, apja halála után, hogy Kánaánba vándoroljon. Sikem, Bétel, Hebrón környéke a fő tartózkodási helyei. – Izsáknak és Jákóbnak a története bizonyos fokig visszafelé tekint Mezopotámia felé. A Hárán környékén maradt rokonsággal kötött házassági kapcsolat jelképesen és valóságosan is erősíti a mezopotámiai eredetre vonatkozó hagyományt. – A Jákób fiai közül kiemelkedő József története viszont Egyiptomba viszi át a pátriarcha-történetek folytatását. Jóindulatú fáraók kegyéből a Gósen földjén, a Nílus delta-vidékének keleti szélén telepedhettek le Jákób fiai, ahol utódaik az elkövetkező századok alatt néppé szaporodtak.

A pátriarchákról Biblián kívüli történeti dokumentumokban nem olvasunk. Ez a negatívum, továbbá a róluk szóló bibliai elbeszélések mondai jellege okozta azt, hogy a tagadó kritika irányzat kétségbe vonta történetiségüket. Majd isten-alakoknak tartották őket, majd kánaáni héroszoknak, akiket Izráel a saját őseivé adoptált; legjobb esetben feltételezték, hogy Izráel a maga népi történetét vetítette vissza rájuk. Mindezek önkényes vélekedések, melyeknek a gyengéi kimutathatók. – Ma már ismert tény az, hogy az Ábrahám, Terah, Náhór, stb. nevek a Kr. e.-i II. évezredben valóságosan használt személynevek (tehát nem isten-nevek) voltak. Különösen figyelemreméltó az, hogy társadalomtörténeti vonatkozásban a pátriarcha-történetek egészen a Kr. e.-i II. évezred családi és örökösödési jogszokásait tükrözik vissza, úgy ahogyan az pl. a Hammurabi törvényeiben kodifikálva van. A társadalmi szint és háttér valóban pátriarchális, merőben más, mint az egykorú kánaáni, vagy a későbbi izráeli királyság társadalmi struktúrája. Megállapíthatjuk tehát, hogy a pátriarchákról szóló híradás minden bizonnyal régibb eseményeket és viszonyokat tükröz, mint amilyen volt Izráel élete a Kr. e.-i I. évezredben.

A pátriarchák korának keltezésénél magából a Bibliából kell kiindulnunk. Ábrahám történetének egy fejezete, a Gen 14 r. olyan neveket tartalmaz, amelyeknek megpróbálhatunk utána nyomozni a világtörténetben. Négy király egyesült seregei sarcolják itt végig Kánaán városait. Régi sejtés szerint ezek közül Amráfel, Sineár királya, azonos lehet Hammurabival, a többször emlegetett nagy babilóni királlyal; uralkodása idejét nemrég sikerült pontosan keltezni 1728–1686-ra. – Ugyancsak régi kombináció az, hogy Arjók, Ellászár királya, nem más, mint Hammurabi egyik kortársa: a mezopotámiai Larsa városállamban uralkodó Rim-Sin, akinek a neve képirásos formában Eri-Aku. – Kedorlaómer szabályos képzésű élami név; ha nem is egészen azonos, de hasonló nevű uralkodó ült akkoriban Élám trónján, aki nyugat felé is vezetett hadjáratokat. Az évezred elején Élám országa Mezopotámiára is kiterjesztette fennhatóságát, tőle függő viszonyban állt az említett larsai király s talán a fiatal Hammurabi is. (A Gen 14 r. hadjáratában is az élami királyé a vezető szerep.) – Végül Tidal, a „pogányok királya” föltehetően azonos I. Tudhalia hettita uralkodóval, aki 1730 körül kezdett uralkodni. – Ezzel az azonosítással szemben persze föl lehet vetni a kérdést, hogy ilyen nagy birodalmak egyesült seregére volt szükség a kis kánaáni városok leverésére? Az elbeszélésben valóban lehet bizonyos túlzás, a katasztrófa nagyságának az érzékeltetésére. Ez azonban nem jelenti, azt, hogy a négy nagy uralkodó személyesen vezetett nagyszámú seregeket Kánaán ellen; inkább csak kisebb sarcoló sereg kiküldéséről van szó, amely azonban lehetett vegyes összetételű. – Ha már most az azonosítás helytálló, akkor Ábrahám Kánaánba érkezésének a dátumát 1750 tájára tehetjük. (Meg kell jegyeznünk, hogy a Gen 14 r. személyeit illetően vannak más azonosítások is, amelyek kb. ugyanerre az időszakra mutatnak. Az Ábrahám-történetek történelmi igazságát mindenestre nem

kötjük hozzá a közölt azonosításhoz.)

A Genézisben levő számadatok szerint a pátriarchák kánaáni tartózkodása, Ábrahám érkezésétől Jákób Egyiptomba költözéséig, 215 évet tesz ki. Ez a szám némileg túlzottnak látszik. Meg kell azonban szoknunk, hogy az Ósz. – különösen a régebbi időkre nézve – gyakran használ nagyobb kerekszámokat. Jelen esetben a 215 év annyiban „kerekszám”, hogy éppen fele annak a 430 esztendőnek, amennyit Ex 12:40 az egyiptomi tartózkodás idejének vesz. (A későbbi zsidó tradíció a kánaáni és az egyiptomi tartózkodás együttes idejét veszi 430 évnek.) – Az ilyen számadatokat, anélkül hogy a velük megjelölt események történeti hitelét kétségbevonnánk, hozzá kell formálnunk a világtörténeti helyzethez. Így a pátriarchák kánaáni tartózkodásának az ideje sem igen lehetett több 120–130 esztendőnél s hozzávetőleges számítással Kr. e. 1750-től 1620 tájáig tartott.

Ez alatt az idő alatt Egyiptomban egy nevezetes politikai változás következett be: a hikszoszok uralomra jutása. Ez az addig ismeretlen hódító lovas nép 1700 körül viharzott végig Szíria-Palesztinán és leigázta Egyiptomot is. Sokat nem tudunk róluk, mert az egyiptomiak, miután elűzték a gyűlölt idegeneket, még az emléküket is igyekeztek kiirtani. Annyi bizonyosra vehető, hogy kb. 1700-tól 1570-ig tartották uralmuk alatt Egyiptomot s közülük kerültek ki a XV–XVII. dinasztia fáraói. Székhelyük a Nílus-deltában fekvő Tanis (a bibliai Cóan) volt, ahonnan ellenőrzésük alatt tudták tartani Egyiptomot és Palesztinát egyaránt. – A hiksosz-kor és a pátriarchák Egyiptomba kerülése között nem nehéz észrevenni a kapcsolatot: ezek az idegen hódítók azért, hogy a bennszülött egyiptomiak erejét gyengítsék, szívesen fogadtak idegen bevándorlókat. Így kerülhettek Egyiptomba Jákób és fiai és így emelkedhetett magas tisztségre a nem-egyiptomi József.

Érdemes egy pillantást vetnünk a pátriarchák Isten-hitére, vallásukra. Az átfogó Jahvista elbeszélésen belül egyes hagyomány-egységekben jellegzetes archaikus módon Isten megnevezésére az általános sémita *'él* nevet találjuk, valamilyen melléknév kíséretében: Örökkévaló Isten, Magasságos Isten, Mindenható Isten stb. A Papi író a maga néhány fejezetében az Ex 6:3 elvi alapján állva szintén nem használja a Jahve nevet. Végül vannak még más, jelképesen hangzó Isten-nevek is: Jákób Erőssége, Izsák Félelme. Mindezekből lehetne olyan következtetésre jutni, hogy e nevek mögött külön törzsi vagy nemzetségi istenek állnak, melyeket csak egy későbbi teológiai szintézis olvasztott „az atyák Istene” egységébe, majd pedig azonosított Jahvéval. – Kétségtelen, hogy a pátriarchák vallása, a bibliai leírás szerint is, egyes nagy isten-élményekhez, kijelentésekhez kapcsolódott, különböző helyeken és különböző körülmények között. Mégsem volna helyes ez élmények alapján helyi és családi istenekké vagy numenekké lefokozni és szétdarabolni az őket elhívó és vezető Istent. Hiszen ma már tudott dolog, hogy *'él* néven Főnóciában is külön személyes istent tiszteltek, olykor melléknevekkel is ellátva. – Tény az, hogy mikor Mózes azzal állított népe elé, hogy Jahve azonos az atyák Istenével, akkor ez minden további nélkül érthető volt.

A pátriarchák történetében van egy-két olyan jelenség, amely az általános sémita vallásosság köréből ismert, bár a késői prófétai értékelés szerint elítélt dolog volt. Így találkozunk ún. szentoszlopoknak a felállításával, amelyeknek azonban nem annyira kultuszi, mint inkább emlékeztető jelentősége volt (Gen 28:18; 35:14). Előfordult a Jákób történetében egy helyütt a házibálványnak tartott *teráfim* is (Gen 31:17kk.), de sajátos módon megint nem vallási, hanem jogi, örökösödési vonatkozásban. – A pátriarchák vallása mindenesetre úgy értékelendő, hogy bennük kezdődik el Izráel kiválasztása, tehát Istennek különös kijelentése is hozzájuk szólt először, kiemelve őket nemcsak földrajzi, hanem vallási környezetükből is.

3. Az exodus és a honfoglalás

A Biblia szerint Jákób családjának Egyiptomba költözésétől az exodusig 400–430 esztendő telt el (Gen 15:13; Ex 12:40). Ez a szám egy nagy periódust képvisel, amely ha pontosan talán nem is fedi, de megközelíti az izráeliták egyiptomi tartózkodásának az időtartamát. E századok alatt Jákób családja nagy néppé nőtt az ígélet szerint, ugyanakkor azonban Egyiptomban is nevezetes változások mentek végbe. Az Ex 1:8 úgy fejezi ki ezt, hogy új király került Egyiptom trónjára, aki nem ismerte Józsefet. Ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy a bevándorlás az idegeneket pártfogoló hikszosz fáraók idejében történt, akkor az említett bibliai megjegyzés nemcsak egy uralkodó személyének, hanem egy egész korszaknak a változására értendő. – Kr. e. 1570 táján úzték el az egyiptomiak a hikszoszokat s az utánuk uralomra kerülő XVIII. dinasztia fáraói alatt a birodalom új virágkora következett. III. Tutmosis (kb. 1502–1448) hódító háborúi során Szíria-Palesztina ellen 17 győzelmes hadjáratot vezetett s megszilárdította Egyiptom fennhatóságát e tartományok fölött. Magában Egyiptomban pedig bekövetkezett a gyűlölt és nagy számuk miatt veszélyesnek tartott idegen népesség elnyomása. Egyiptom amúgyis a rabszolgatartó állam mintaképe volt. Ettől a kortól – az Új-birodalom korától – kezdve pedig az addiginál is nagyobb méreteket öltött a rabszolgatartás. Az előkelő családok házi rabszolgáin kívül tömegével dolgoztak rabszolgák a királyi és templomi gazdaságokban, a bányákban és a nagy építkezéseknél.

Nevezetes korszak a Kr. e.-i XIV. század első fele, III. és IV. Amenhotep fáraók uralkodási ideje (1413–1377, illetve 1377–1360). Utóbbi volt a híres vallási reformátor, aki egy henotheisztikus reformot hajtott végre: a birodalom főistenévé a fénylő napkorong által kiábrázolt Aton istent tette. E reformnak bizonyosan volt belpolitikai motívuma is, ellensúlyozni akarta a thébai Ámon-papság túlzott politikai befolyását. IV. Amenhotep székvárosában, a mai Tell el-Amarna közelében találták meg a két fáraó diplomáciai levelezését, amely hű képet ad korukról, az „amarnai korról”. A levelekből látható, hogy az ázsiai országok élénk kapcsolatot tartottak fenn Egyiptommal, de Egyiptom hatalma és befolyása már korántsem az, amely volt III. Tutmosis idejében. Jellegetesek a palesztinai városkirályságokból érkezett levelek, amelyek gyakran kérnek katonai segítséget egy néppel szemben, amely rablótámadásaival egyre jobban veszélyezteti e városokat; ez pedig a *habiru* (egyszerűen mondva: héber) nép. Bennük egy időben a honfoglaló izraelitákat vélték felismerni. Utóbb azonban kiderült, hogy a „héber” név nem egyszerű népnév volt csupán, hanem egy tágabb jelentésű elnevezés. Olyan sémita beduin törzseket, csoportokat értettek alatta, amelyek a Kr. e.-i II. évezredben Babilóniától Kisázsiaig és Egyiptomig mindenütt megtalálhatók voltak. Ha tehették, fosztogatták a védtelenebb vidékeket, ahol azonban erős kezű uralkodók hatalmi körébe kerültek, ott azok napszámos munkára, zsoldos katonáskodásra szorították őket.

A XIX. dinasztia fáraói igyekeztek újra megerősíteni Egyiptomnak a Szíria fölötti hatalmát, amelyet különben a hettiták hódító politikája is veszélyeztetett. I. Széti fáraónak egy győzelmi feliratát megtalálták az észak-palesztinai Bét-seán romjai között. Utódja, II. Ramses (1290–1224) folytatta az ázsiai háborúkat, mikor azonban a hettiták ellen vívott kádési csata majdnem szerencsétlenül végződött számára, úgy látszik, Egyiptom tekintélye is megrendült. Újabb és újabb palesztinai lázongások elfojtására kell hadjáratokat vezetnie. Végül is jobbnak látta II. Ramses, ha békeszerződést köt a hettitákkal (kb. 1270-ben) s ezzel a hatalmi egyensúlynak megfelelő határt is megvonták: Palesztina egyiptomi befolyás alatt maradt. Ramses fáraó hosszú uralkodása alatt rengeteget építkezett is országa különböző pontjain. A politikai súlypont mégis északra tevődött át; itt építtette fel a hikszoszok egykori fővárosának a közelében új székvárosát s a saját nevével Ramsesnek nevezte el. Az óriási méretű

építkezésekhez a robotmunkások tízezreit, elsősorban a kényszermunkára kötelezett idegeneket vették igénybe. Amit a Biblia a zsidók elnyomásáról és robotoltatásáról ír, az történeti valóság volt. – A biblia hagyomány ábrázolása szerint ebben az állapotban szánta meg Isten Izráel népét s megszabadítva Egyiptomból, elindította az önálló szabad élet útjára.

A szabadítás eszközéül Mózeset választotta ki Isten. Élete körülményei a legszélsőségesebben alakultak. Születésekor a halál szélére került, de megmenekült s a királyi udvarban növekedett fel. Előkelő helyzetének egyszerre véget vetett az, hogy fajtája iránti együttérzésből gyilkosságot követett el s emiatt számkivetésbe kellett mennie. A nomád midianita nép között élt jó ideig, békés családi életben, juhokat őrizve, mígnem egyszer a Hóreb hegyénél az égő csipkebokorból megszólította Isten és kényszerítette, hogy térjen vissza Egyiptomba és szabadítsa meg elnyomott népét. – A további bibliai leírás szerint a fáraó csak sokára, a tíz csapás súlya alatt megtörve engedett Mózes kívánságának. A szabadulás után egy emberöltőre terjedő ideig járta vándorútját Izráel népe a Sinai-félszigeten, bár ennek az időnek a nagyobb része láthatóan a félsziget északkeleti részén fekvő Kádés közelében telt el. Nem sokkal az exodus, a kivonulás után a Sinai-hegynél történt az Úrral való szövetségkötés, valamint e szövetség alapokmányának, a tízparancsolatnak az elfogadása. – A pusztai tartózkodás alatt azután Mózesre az a feladat várt, hogy a szolgáshoz szokott népet a szabad néphez illő és a honfoglalás harcaihoz szükséges bátorságra nevelje, ami nem ment nehézségek nélkül a pusztában adódott nélkülözések közepette. Ugyanilyen fontos volt a népnek gyülekezetté formálása is, a Sinai-hegynél elfogadott Jahve-hit szellemében.

A bibliai tradíció tehát úgy állítja elénk Mózeset, mint bátor népvezért, vallás- és gyülekezet-alapítót. Nemcsak a régi negatív kritikai irányzatok, hanem az új tradíció-történeti elemzés is (különösen az *Alt* és *Noth* által képviselt irány) kétkedéssel fogadja Mózesnek ezt a szerepét, mint ahogyan kétkedik abban is, hogy az Egyiptomból kivonult és a pusztában vándorolt nép azonos lenne a 12 törzsből álló Izráel népével. A szkeptikus kritika ennek megfelelően megkérdőjelezi azt is, hogy valóság-e az a „honfoglalás”, amelynek során – az Ósz. szerint – Józsué vezetésével az egész Kánaánt meghódította Izráel néhány év alatt. Az említett kritikai felfogás szerint a „honfoglalás” jobbára békés beszivárgás eredménye volt, és hosszú ideig tartott, míg a különböző izráeli törzsek elfoglalták helyüket az országban. Harcokra csak néhány helyen került sor. Egyiptomban pedig csak néhány törzs járt s ezek a más úton Kánaánba érkezett rokon törzsekkel csak a Józsué 24 r.-ben leírt síkemi országgyűlésen kötöttek szövetséget, az ó-görög amfikciónakhoz hasonlóan a közös haza és közös hit (illetve az azt reprezentáló közös szentély) védelmére.

Ezeknél a kérdéseknél részben ugyanaz a helyzet, mint a pátriarcha-történeteknél. Biblián kívüli dokumentumok híján lehet negatíván értékelni Mózes személyét, a Sinai-hegyi szövetséget, vagy a honfoglalás tényét. Kétségtelen, hogy az exodusnak és a pusztai vándorlásnak a teljes bibliai képe különböző hagyomány-egységekből tevődik össze. Az is igaz, hogy a Józsué könyvében leírt honfoglalás képe hézagos, jó elolvasni mellette a Bír 1 r.-ében foglaltakat, amely rámutat arra, hogy a kánaáni városok egy része nem került egyszerre Izráel kezébe. – Más oldalról nézve azonban nehéz elgondolni, hogy egy erős kezű szervező és vezető nélkül hogyan hagyhatta volna el egy rabszolga nép Egyiptomot. Mert az egyiptomi elnyomatás és a szabadulás hagyománya nem lehet pusztán fantázia-termék, legfeljebb a Numeri népszámlálási adatait nem lehet egészen betű szerint venni. Ugyancsak nehéz elképzelni, hogy egy több évszázadig tartó beszivárgás után a különböző irányból érkezett törzsek milyen alapon ismertek egymásra, mint rokonok s ugyanakkor milyen alapon határolták el magukat az egyébként fajilag szintén rokon kánaánitáktól. Az a gondolat pedig, hogy az így egymáshoz csatlakozott törzsek utólag

konstruálták a tizenkét törzs rendszerét összefogó mondakört, legalább olyan kétes értékű, mint az, hogy a tizenkét törzs rendszere régebbi eredetű s a pusztai vándorlás alatt kovácsolódott össze – ha nem is nagyon szoros népi egységgé.

Az exodusra, a pusztai vándorlásra és a honfoglalásra vonatkozó hagyomány mondai-legendai színezetű előadása mellett is történeti értékűnek fogható fel. Föl kell tennünk azonban mindjárt a kérdést, hogy mikor történtek ezek az események? A szélsőséges elméleteket mellőzve, két olyan véleményt említhetünk meg, amelyek a valósághoz közel állhatnak. Az egyik vélemény vallói az amarnai levelekben említett habirukban, vagy héberekből a honfoglaló izraelitákat látják.

Szerintük az elnyomatás fáraója III. Tutmosis, az exodus dátuma pedig 1440 tájára esik. – A másik nézet szerint – amelyet e cikk írója is helyesebbnek tart – II. Ramses volt az exodus fáraója. Valóban ő építtette az Ex 1:11-ben említett Ramses és Pitóm városokat. Egy korabeli egyiptomi feljegyzés egy tisztviselőnek a jelentését tartalmazza arról, hogy gabonát osztott ki „a hébereknél” (*pwrij*), akik követ fejtettek Ramses nagy és megerősített városának az építéséhez”. A „héber” név ugyan itt is a már említett tágabb értelmű kategóriát jelenti, de mindenesetre közéjük tartoztak az Egyiptomban elnyomott izraeliták is. – A bevezetésben említettük azt az archeológiai felismerést, hogy a Holt-tengertől délre és keletre eső terület a Kr. e.-i XIII. század előtt nem volt lakott vidék, ekkor települt itt le Edóm, Móáb és Ammón népe. Már pedig a bibliai hagyomány határozottan állítja, hogy e népeknek az ellenséges magatartása miatt nem mehettek az izraeliták Kádésból egyenes úton Kánaánba, hanem nagy kerülővel, kelet felől kellett bevonulniok. (Vö. Num 20:14kk.; Deut 2 r.) – Ugyancsak nyomós archeológiai érv az, hogy a honfoglalás történetében említett neves városok, mint Lákis, Eglón, Debir, Bétel, Hácór, az 1200-as évek második felében ellenséges támadás következtében elpusztultak s a helyükön épült új városokban egy fokkal kezdetlegesebb kultúrájú nép telepedett le, mint amilyen volt az elpusztított kánaáni őslakosság. (Meg kell mondanunk természetesen őszintén azt is, hogy az archeológia nem minden ponton ad tetszésünket kielégítő képet, egészen problematikus pl. Jerichó és Ai városok elfoglalásának a keltezése.) – Mint „argumentum e silentio” említendő, hogy az Ósz. történeti hagyományaiban nyoma sincs azoknak a nagy hadjáratoknak, melyeket az egyiptomi fáraók a XIV–XIII. században vezettek Palesztina ellen s amelyek miatt szenvedniük kellett volna a bírák kora izraelita lakosságának. De maguk az egyiptomi feliratok sem tesznek említést arról, hogy ez időben Kánaánban izraeliták laktak volna. Az első egyiptomi írott emlék, amely Izráel nevét említi, Merneptah fáraó diadaloszlopa (1220 tájáról). – Mindent egybevetve tehát valószínűbbnek látszik az, hogy az exodus 1270 táján történhetett II. Ramses idejében. A Józsué által vezetett honfoglalási harcok pedig valószínűleg az 1230/20-as években zajlottak le. Vallási tekintetben e korszak döntő alapeseménye Mózes kijelentés-nyerése a Hóreben, amikor megismeri Jahve néven azt a személyes és hatalmas Istent, aki az atyáknak adott ígérethez híven, népévé fogadja Izráelt. Ennek egyenes folytatása az egész népnek az Úr elé állítása a Sinai-hegynél, ahol Mózes közvetíti a tízparancsolatot. Ettől kezdve hozzátartozott Izráel népe önértelmezéséhez, hogy ő Jahve kiválasztott népe s Urával szövetséges viszonyban áll. Amikor Józsué, Mózes utódjaként, a sikemi országgyűlésen (Józs 24 r.) újból elkötelezte magát és népét Jahve imádására, ez voltaképpen a szövetség megújítása volt s hogy ennek volt egy, a törzsi szervezetet összefogó amfiktionikus jellege is, az természetesen helytálló gondolat. (M. Noth hangsúlyozott tétele.)

A szövetség alapokmánya a tízparancsolat. Közülük is talán legnagyobb horderejű az 1. és 2. parancs. Az elsőnek ugyan szívesen hangsúlyozzák ki a praktikus monotheisztikus jellegét, vagyis azt, hogy más istenek létét illetően nem polemizál, csupán tiszteletüket tiltja meg a Jahve népének, mégis csírájában benne van az az elméleti monotheizmus is, hogy Jahvén kívül nincs

más Isten. Illéstől Deutero-Ésaiásig végigfut az a gondolat, hogy a pogányok bálványai nem hallanak, nem felelnek, mert nincsenek, semmik. Még nagyobb jelentőségű volt a maga korában a 2. parancs. Az ókori vallásosságnak elengedhetetlen mankója volt a bálványszobrok készítése s azokon keresztül isteneik imádása. Ezt tiltja a kezdet kezdetén a tízparancsolat. Viszont kezdettől fogva (az aranyborjútól kezdve) ott kísértett a veszély e mankóhoz való visszatérésre, jelen volt az izráeli királyság történetében is. Erre való tekintettel azonban jó egy fontos megkülönböztetéssel élünk. A népi Izráel nem mindig tudta a Jahvizmus lelki gondolatait követni és a magáévá tenni. Más szóval ez azt jelenti, hogy az Ószövetség vallása és Izráel vallása a gyakorlatban nem mindig fedte egymást. A kettőt nem szabad összekevernünk a célból, hogy Izráel vallásának alacsonyabbrendűségét akarjuk kimutatni vele. Sőt tudnunk kell, hogy valahányszor a népi Izráel vallása a szövetségsgzés és az engedetlenség példáját mutatta, azonnal felelt rá a prófétaai hirdetés, mint ellenhatás, az Ósz. vallásának ez az egészen különleges megnyilvánulása. – Hozzá tartoztak a tízparancsolathoz az etikai értékű törvények is, amelyek végeredményben a társas együttélés alapvető törvényei maradnak minden időben.

A hagyomány két nevezetes kultuszi tárgyat említ a mózesi korról kapcsolatban. Egyik volt a pusztai vándorláshoz nagyon hozzáillő – és vallástörténeti példákkal is illusztrálható – szent sátor. Az Ex 26–27 r.-ben leírt beosztására lehet, hogy rá van vetítve a jeruzsálemi templom képe, magának a sátor meglétének a tényét azonban ez nem érinti. A Károli-fordításból ismert „gyülekezet sátora” név ugyan nem fejezi ki pontosan a szerepét; legfeljebb az összegyülekezés helye volt és az Úr és népe közti találkozás pontja, amikor egy-egy kijelentésre került sor a közvetítő Mózesen keresztül. Egyenesen Isten hajlékának tekintették, ahogy ez később is, Dávid és Nátán párbeszédéből kiderült 2Sám 7:2.6-ból. – A másik kultuszi tárgy volt a szent láda, amely részint a láthatatlanul jelen levő Isten trónjaként szolgált, részint a tízparancsolat kőtáblái voltak elhelyezve benne.

Az ünnepi kalendáriumból a szombat megtartása és a páska ünnepnek a bárány levágására vonatkozó része az, amely a mózesi korra vihető vissza. A kultusz végzése pedig bizonyára egy arra kiválasztott papi rendre volt bízva s itt a lévitákra kell gondolnunk, akiknek szerepe, kiváltsága bizonyára a történelem során fejlődött olyanná, amilyenek a Krónikák könyvében látjuk. De már a honfoglalás utáni történetekben is találkozunk szent helyen szolgáló és peregrinus lévitákkal, ami papi kiváltságuk régi voltára utal s ezt az Ex 32:26–29 azzal magyarázza, hogy az aranyborjú készítése idején fenntartás nélkül azonnal Mózeshez csatlakoztak.

4. A bírák kora

Józsue halála után Izráel népe jó ideig törzsi szervezetben élt. Ez a szervezet elég laza volt, amit megmagyaráz a földrajzi és történeti helyzet is. A Bír 1 r.-ből kitűnik, hogy a honfoglalók nem tudtak egyszerre úrrá lenni Kánaán fölött, különösen a síkságon fekvő, hatalmas falakkal megerősített városok maradtak még egy darabig kánaáni kézen. A Jezréel-síkság városai, meg a Gézer-Jeruzsálem vonal alkotott egy-egy ilyen közbeékelt, kánaáni kézen maradt területet s így az izráeli törzsek tulajdonképpen négy, egymástól eléggé izolált területen foglaltak helyet. Egyik volt a Jordán természetes választóvonalától keletre eső rész, északon a Jezréel-síkság fölött levő terület, középen az Efraim hegyvidéke, délen pedig Júda. Ez a széttagoltság magyarázza meg azt is, hogy a bírák korában miért vált egyik-másik terület olyan könnyű prédájává a szomszédos népeknek, vagy a helyükön maradt kánaániaknak. – A Bírak könyve teológiailag jellemzi e helyzetet: Izráel népe nem maradt meg hűségesen Jahve szövetségében, hanem behódolt idegen istenek kultuszának, emiatt az Úr hosszabb-rövidebb időre odaadta őket büntetésül ellenségeik

hatalmába. Mikor azonban Izráel a próbáltatás alatt Istenhez tért, akkor Ő egy-egy szabadító hős által győzelemre juttatta népét az elnyomókkal szemben. E szabadító hősöket aztán a nép békében is vezetőjének ismerte el, alávetette magát kormányzásuknak és igazságszolgáltatásuknak, ezért nevezték bírának őket. A Bírák könyve hat nagyobb és hat kisebb bírót említ; az előbbieknél a szabadító harcai részletesen le vannak írva, az utóbbiaknak csak a neve, lakóhelye, bíraskodásuk időtartama van megemlítve. A legjelentősebbek közülük a következők: Bárak, akinek a Sisera ellen vívott harca először tükrözi azt, hogy a jezréeli síkság városaiban lakó kánaániakkal is fel bírta venni a harcot Izráel. Az akkori törzsi összefogást – annak hiányosságait is – a Debóra éneke adja elő (Bír 5 r.). – Gedeon maroknyi hadával a rabló nomádokat űzte el. Győzelme után népe hálából királlyá akarta választani, amit azonban ő visszautasított a theokrácia gondolatának indoklásával (Bír 8:23). Annál inkább vágyott az uralkodásra a fia, Abimelek, aki egy rövid életű, kánaáni mintájú városkirályságot alapított Sikemben. – Sámson küzdelmei abban különböznek a többi bírákétól, hogy míg amazok egy döntő ütközetben leverték az ellenséget, addig Sámson hosszú időn át, sokszor szinte magára hagyatva, vívta elkeseredett harcát a filiszteusokkal s végül maga is áldozatul esett. Ez a filiszteus ellenség aztán még sokáig veszedelmes vetélytársa volt a fiatal izraelita államnak. A filiszteusok az ún. tengeri népek inváziója során kerültek Ázsiába. Az Égei-tenger partvidékéről és szigetvilágából származó (Heredotos szerint a túlnépesedés miatt útra kelt) néptörzsek voltak ezek s a tengeri kalózkodó és hazát kereső vándorok keverékeként jellemezhetjük őket. Indo-árja népek voltak, neveik jellegzetesen azonosan a görög és itáliai partvidék népeinek a nevével. Támadásaik következtében omlott össze a heftita birodalom; azután dél felé fordultak s magát Egyiptomot támadták meg. III. Ramses fáraó azonban megsemmisítő győzelmet aratott fölöttük (Kr. e. 1188). A szétszórt csoportok azután vagy egyiptomi zsoldos szolgálatba álltak, vagy elszéledtek hajóikon nyugat felé. Egyedül a filiszteusoknak sikerült a lábukat megvetni és hazát alapítani a palesztinai tengerparton. Öt város-királyság szövetségében (Asdód, Askelón, Gáza, Gat, Ekrón) éltek itt tovább, eredeti nyelvüket és kultúrájukat azonban hamar fölcserélték a kánaánival. Mint harcias nép viszont terjeszkedni igyekezett Izráel rovására. Hadi sikereiket részben annak is köszönheték, hogy ők már ismerték a vas megmunkálásának a titkát s a vas fegyverek és szerszámok készítését egyelőre monopolizálták (Vö. 1Sám 13:19kk.). Veszélyes szomszédságukból a Dán törzsének el kellett vándorolnia Észak-Kánaánba (Bír 18 r.). Majd csak Dávidnak sikerült az ország egyesített erejével megfékezni támadásaikat. A bírának a személyéről, a Biblia olvasásakor, első látásra az a benyomásunk, hogy ők az egész Izráel fölött uralkodtak s uralkodásukra történeti egymásutánban került sor. Közelebbről megnézve azonban az egyes szabadító harcok történetét, az derül ki, hogy inkább csak törzsi hősök voltak a bírák, akik saját törzsük vagy közvetlen szomszédságuk szabadságáért harcoltak, pl. a benjámini Ehud a Jordánon túl átellenben levő móábitákkal, a gileádi Jefte az amnónitákkal, a Dán törzséből való Sámson a filiszteusokkal stb. Megmagyarázza ezt a helyzetet a már említett széttagozottság. – E felismerésből viszont az következtethető, hogy a bírák nem mindig egymás után, hanem gyakran földrajzilag és történetileg egymás mellett éltek, harcoltak és kormányoztak (Vö. pl. Bír 10:7). Ennek viszont van egy további következménye, a bírák korának a kronológiai meghatározásánál. A bibliai számadatoknál, önmagukban is, meg a világtörténeti helyzettel való összehasonlításban is, bizonyos feszültség látható. Az 1Kir 6:1 azt mondja, hogy az exodustól a templomépítésig (Salamon 4. esztendeje) kerekén 480 esztendő telt el. Ezzel szemben csak a Bírák könyvének a számadatai – tehát az idegenek uralmának meg a bírák kormányzásának az összegezése – 410 évet tesznek ki. Ha ehhez hozzáadjuk a pusztai vándorlás és a honfoglalás megadott idejét (40+7 év), azután Éli bíróságát, Dávid királyságát és Salamon első 4 évét

(40+40+4 év), akkor összesen 541 évet kapunk s ehhez még hozzáveendő volna Sámuel bíróságának és Saul királyságának az ideje, amire nézve a Biblia számadatokat nem közöl. A számadatok ilyen nagy különbségére lehet magyarázatot keresni. Föltehető pl., hogy az 1Kir 6:1 kronológusa nem vette figyelembe az idegen elnyomás éveit, s akkor a 480-as szám elfogadható volna. Szemellátható azonban, hogy ez maga is egy periódus-szám (12 emberöltő), egy nagyobb zárt korszak kifejezője. Ha azonban a bírák korát be akarjuk sorolni a megfelelő világtörténeti keretbe, akkor ezt a számot kisebbre kell vennünk. Ezt indokolja az az előbb tett megállapítás, hogy esetenként több bíró egyidejűleg élt és kormányzott az ország különböző területein; különösen is áll ez az ún. kisebb bírákra. – A honfoglalást az 1220-as évekre kelteztük, Saul királlyá tételét pedig hozzávetőlegesen 1025-ben állapíthatjuk meg. Eszerint a bírák kora mintegy 200 esztendő telt ki Józsué halálától Sámuel leköszönéséig.

A bírák korának a vallási képét a deuteronomista történetíró a sorozatos bűnbe botlásokkal, bálványimádásba tévedésekkel jellemzi. Ha időileg későn és sematikususan festett is ez a kép, sokban megfelel a valóságnak. A letelepedett Izráel a kényszerűségből vagy kényelemből életben hagyott kánaáni öslakossággal közvetlen érintkezésbe került, márpedig a kánaáni kultúrának erős asszimiláló hatása volt, amint azt a filiszteusok példáján láthatjuk. Legveszedelmesebben jelentkezett az idegen hatás a földműveléssel kapcsolatban, amelyet Izráel a kánaániaktól tanult el, és pedig nemcsak a munkafolyamatokat, hanem a hozzájuk fűződő hiedelmeket is. Első helyen állt ezek közt is az a gondolat, hogy a termőföld ura, aki a földet esővel megáztatja és bűzát, bort, olajat ajándékozik az embereknek, az a Baal nevű Isten. (Hós 2:7 skv.) A kánaáni Baal tisztelete így beférkőzött a Jahve-kultusz mellé, esetleg annak a helyére. Vele együtt tiszteletben részesítették a feleségét. Aséra istennőt, a kánaáni Vénuszt. Kettejük kultuszhelye megtalálható volt minden nagyobb város szent területén, egy dombon (*bámá*), melyen az oltár mellett ott állt a szent kőoszlop (*maccébá*) és az istennő szent fája (*asérá*). Ünnepi alkalmakkor nemcsak áldozatokra került sor, hanem részegségig menő áldozati lakomákra is. Ott voltak e szentélyekben Aséra papnői, a kedésák, és a kultuszi prostitúció mágikus jelentőségűnek számított a termékenység biztosítására. Nem csoda, ha a későbbi próféták olyan elkeseredetten hadakoztak e szégyentelen kultusz ellen. Az idegen istenek imádását, a Baal-kultuszt pedig az Ósz. egyszerűen ezzel a szóval bélyegzi meg: paráználkodás más istenekkel.

A bírák korának a végén (Sámuel idejében) találkozunk először a prófétaságnak azzal a régiesebb, egyszerűbb fajtájával, amit eksztatikus prófétaságnak nevezünk. Csoportosan éltek együtt és járták az országot ezek az emberek és elragadtatott állapotban „prófétáltak” (1Sám 10:10), ők voltak az Ósz.-ben a „nyelveken szólók”. Abból a körülményből azonban, hogy e csoportok összeköttetésben álltak egyes nagy prófétákkal (Sámuel, Illés), valamint abból az elismerésből, amellyel későbbben is emlékeztek rájuk (Ám 2:11), föltehetjük, hogy megvolt a tudatos missziójuk a Jahve-hit ébrentartása terén.

Egyébként azonban a Bírák könyve végének az elbeszélései (17–18 és 19–21 r.) olyan zavaros vallási és erkölcsi állapotokat ábrázolnak, hogy az író nem tud mást mondani rájuk, mint hogy „akkor még nem volt király Izráelben és kiki azt csinált, ami neki tetszett”.

5. Az egységes királyság kora

a) Saul királysága

A bibliai leírás vallási indoklásán túl jól lehet látni a bírák kora nehéz küzdelmeinek egyik politikai főokát is: Az amfiktionikus törzsi szervezet, a területi széttagoltság miatt is, nem tudta elég szoros népi egységbe tömöríteni az izraelitákat. El kellett jönnie az időnek, amikor Izráel

„vénei”, a nemzetségfők, azzal a kívánsággal álltak Sámuel próféta elé, hogy hadd válasszanak királyt, ahogyan a többi népek (1Sám 8:5). Sámuel először elutasította a kívánságot, ugyanúgy a theokrácia elvére hivatkozott, mint egykor Gedeon, utóbb azonban engedett a nép kérésének és királlyá kente a Benjámintörzsből származó Sault. – Saul királlyá létele ugyan különböző, egymást kiegészítő elbeszélésekben van leírva, mégis kitűnik, hogy valóban a népi-nemzeti lét és nem-lét határán következett be királlyá választása. Először a Gileádban fekvő Jábés várost fenyegető ammóni nép ellen gyűjtötte egybe – a bírákhoz hasonlóan – Izrael seregeit s a győztes háború után ismerte el az egész nép királynak. (1Sám 11 r.) Majd a folytonosan tartó filiszteus háborúk mutatták meg, hogy csak egységben és szervezettségben lehet fölvenni a küzdelmet a rivális szomszéd népekkel.

A királyság bevezetéséhez a társadalmi átalakulás is készítette a talajt. A régi pátriarchális törzsi-nemzetségi életforma a letelepedés után szükségképpen változáson ment át. A faluközösségek mellett a városi életforma lazítani kezdte a vérségi-családi összetartozás szálait, inkább a lakóhely és a területi gazdasági érdek kapcsolata lesz erősebb. Éleződik a társadalmi osztályok közti különbség. A szabad népesség, a „föld népe” mellett ott vannak a robotmunkások és rabszolgák, akik nagyobb részben a meghódított, vagy önként meghódolt kánaáni lakosságból kerültek ki (vö. Józs 9:21; Bír 1:28kk.) – Mindezek közismert tényezők a szervezett állam és a királyság kialakulásának folyamatában. Nem jelenti ez azonban azt, hogy aggályok nem merültek volna fel már a kezdet kezdetén is a királysággal, mint intézménnyel kapcsolatban. Sámuel első aggálya vallásos jellegű volt, amikor arra hivatkozott, hogy az Úrral való szövetség rendjében nincs hely a királyság számára; az amfiktionikus szövetség összetartója a kultuszi központ és annak a hivatalos személyei, nem pedig egy világi vezető. Amellett épp a többi népekkel való összehasonlítás mutatta, hogy milyen veszedelem fenyegeti az Isten királyságának a gondolatát, hiszen a többi népeknél a királyt istenként vagy isten fiaként tisztelték, személyében az istenség reprezentánsa ült a trónon. Ezen az elvi teológiai aggályon kívül azonban volt még egy másik, negatívumot jelentő szempont is: a királyság despotizmusától való félelem, az, hogy végeredményben a királynak a szolgálója lesz az egész nép és annak minden vagyona. E tekintetben Sámuel olyan társadalomkritikai jellemzést ad a királyi önkényuralomról, hogy az ritkaság-számba megy abban a korban. (1Sám 8:11kk.)

Visszatérve a történeti eseményekhez, az 1Sám 4–6 r.-ben leírt filiszteus-háború után, amikor az amfiktionia központi szentélye, Siló is elpusztult, az ország jó részben filiszteus megszállás, vagy legalábbis ellenőrzés alá került. Annyival is könnyebben történhetett ez, mert – újabb felismerés szerint – a tengeri népeknek egyes törzsei Dór város környékén s a jezréeli síkon is megvetették a lábukat. Emiatt viszont Saul a galileai törzsekkel alig tudott kapcsolatot teremteni. A harcot még így is fölvette a filiszteusokkal és kezdetben ért is el hadi sikereket. – Nem tudjuk pontosan, hány évig uralkodott és hadakozott a filiszteusok ellen. Az 1Sám 13:1-nek szövegkritikailag nagyon kétes értékű tudósítását úgy magyarázni, hogy mindössze két évig uralkodott volna (Noth), aligha lehet helyesnek tartani. Dáviddal családi kapcsolatba kerülése, majd meghasonlása, egyáltalán a 14–27 r.-ekben leírtak (még az esetleges ismétlések mellett is) jóval hosszabb időt tételeznek fel, mint két rövid esztendő. – Annyi biztos, hogy Saul uralkodása főként háborúzással telt. A királyi udvartartást távolról sem tudta még úgy kiépíteni, mint nagy utódai. Rezidenciája szülővárosában, Gibeában volt, ahol egy jól megerősített várat építtetett. Udvarához elsősorban hírhedt bátorságú katona-emberek tartoztak (1Sám 14:52). Az egyik hagyomány ezen a réven hozza kapcsolatba vele a Góliátot legyőző ifjú Dávidot. A bibliai leírásból aztán világosan kitűnik, hogy Saul életében valami törés állt be. Úgy látszik, beteges lelki alkatú ember volt, aki könnyen került szuggesztív erők hatása alá (1Sám 19:24).

Búskomorságra hajlott, majd meg a trónját féltette Dávidtól, mikor meghallotta, hogy az vitézsége révén a nép kedvence lett. Emiatt Dávidnak menekülnie is kellett Saul udvarából, sőt az országból is. Korán összeütközésbe került Saul Sámuel prófétával is, mert elhirtelenkedett tetteivel áthágta az előírt szakrális kötelezettségeket. (1Sám 13; 15 r.) Meghasonlott a papsággal is, mivel Ahimelek, Nób város papja, pártul fogta és segítette Dávidot; emiatt Saul egész vérfürdőt rendezett a papság és a város lakosainak a körében. (1Sám 22 r.) Végül a hadiszerecse is elpártolt mellőle s a kiújult filiszteus háborúban, a Gilboa hegynél vívott csatában fiával, Jónátánnal együtt elesett.

b) Dávid királysága

Dávidról nem hiába mondja a bibliai hagyomány, hogy őt maga Isten választotta ki a királyságra, mert valóban sok testi és lelki ajándékkal megáldott ember volt, melyeknek révén egyszerű sorsból a királyi trónig tudott fölemelkedni. Ifjú korában pásztorkodással teltek a napjai (ami egyébként nem jelentett alantas foglalkozást), apjának a juhait őrizte. Bátor szíve és harci készsége egy szerencsés fegyvertény révén, amikor legyőzte a filiszteus Góliátot, egyszerre ismertté tette a nevét. Maga Saul is az udvarába fogadta elismerésként. Meg volt áldva zenei tehetséggel: lantpengetése, zsoltáréneklése nem egyszer elűzte Saul búskomorságát. Hű és következetes Jahve-tisztelő volt, bár élete egyik nagy célját, a templomépítést nem tudta véghez vinni. Amellett kiváló hadvezér és ügyes politikus is volt, ami által néha igen nehéz helyzeteken is úrrá tudott lenni. Országát nemcsak egységbe olvasztotta, hanem legyőzte addigi támadóit, sőt más népekre is kiterjesztette fennhatóságát. Végül, mint ember is rendkívüli jellem lehetett. Személyiségének hatását talán legjobban mutatja a Saul fiával, Jónátánnal kötött barátsága, aki még a trónöröklésről is lemondott Dávid javára. Keményszívű harcos létére tudott Dávid nagylelkű is lenni: megkímélte Saul életét, amikor megölhette volna. Nem volt mentes az emberi bűnöktől, de rendkívüli alázattal tudta elfogadni a próféták feddését és útbaigazítását. – Mindezeknek nagy részét olyan történeti tudósításból ismerjük, amely különbözik az előző korokról szóló elbeszélések mondai jellegétől; a Dáviddal történetek írásba foglalása egyébként is nem sokkal az események után történt. Az a kép pedig, amelyeket e történetírásból Dávid személyéről és országlásáról kapunk, azt mutatja, hogy Izráel szemében ő volt az eszményi király s ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az először bizalmatlanul fogadott királyság intézménye végülis helyet kapott a Jahve és választott népe közti szövetség rendjében. A Dáviddal való szövetséget az utókor is úgy tartotta számon, mint amelynek a jogán Dávid leszármazottai bírják törvényes örökségként az ő trónját és országát; ez a gondolat végül az eschatologikus „Dávid fiáról” szóló messiási próféciaikban teljesedett ki. (2Sám 7:8–16; Jer 33:15–21 stb.)

Dávidnak sok viszontagságon kellett keresztülmennie, amíg a királyi trónt elérhette. Saul hatalmi féltékenységében egyenesen az életére tört és Dávid csak Jónátán barátságának köszönhette a megmenekülését. Egy ideig az országban bujdosott, köréje gyűlt egy csomó hasonló sorsban levő ember. Végül Dávid azt a megoldást választotta, ami a valamilyen okból a társadalmon kívül került emberek kockázatos, de sikert is ígérő vállalkozása szokott lenni: csapatával együtt beállt zsoldos katonának, épp a nagy ellenfélnek, a filiszteus népnek a szolgálatába. Feladata az lett volna, hogy portyázó csapataival rajtaüssön egy-egy júdai városra; ehelyett ő, ha tehette, a filiszteusokat pusztította, Júda népével viszont igyekezett baráti kapcsolatban maradni. Nem csoda, ha a filiszteusok közt is voltak, akik gyanakodva figyelték. Helyzete itt is válságosra fordult, amikor bekövetkezett a sorsdöntő gilboai ütközet. Saul és Jónátán halálhírére véve, Dávid azonnal visszatért Hebrónba, s ott a déli országrészben vezető szerepet vívő Júda törzse királyá

választotta.

Az északi területeken azonban egyelőre Saul fővezére, Ábnér vette kezébe a dolgok irányítását. Saulnak életben maradt fiát, Isbaalt királlyá kiálttatta ki s azután egy ideig valóságos testvérháborút provokált a Dávidhoz ragaszkodó déli törzsekkel szemben. A vetélkedés azonban nem tartott soká. Ábnér megharagudott Isbaalra és átpártolt Dávidhoz, megszerezvén az északi törzsek támogatását is. Ábnért ugyan nemsokára meggyilkolták, éppúgy, mint a vetélytárs Isbaalt, Dávid azonban elhatárolta magát ezektől az akcióktól. Ábnért fejedelmi módon temette el, azokat pedig, akik Isbaal halálhírével akartak kedveskedni neki, kivégeztette. Mindezzel az északi törzsek szimpátiáját akarta megnyerni, ami sikerült is, mert e törzsek képviselői is megjelentek Hebrónban és elismerték Dávid királyságát.

Az északi és déli törzsek szorosabb egységbe vonását akarta biztosítani Dávid Jeruzsálem elfoglalásával. Hebrón túlságosan délen feküdt és túlságosan is júdai vonatkozásban volt nevezetes hely ahhoz, hogy innen lehessen kézben tartani az egész Izráelt. Ezért Dávid az északi és déli törzseknek mintegy a határa mentén fekvő Jeruzsálem városát szemelte ki, amely azonban még az őslakó kánaániaknak – közelebbről a jebuzeus néptörzsnek – a kezén volt. Dávid elfoglalta tehát a várost, amely a későbbi főváros területének még csak egy kis részén – a délkeleti dombháton – terült el. A központi helyen fekvő és jól védhető várost így a székhelyévé tette, a bibliai híradás szerint, hét évvel királlyá választása után. Központi jellegét azzal is ki akarta emelni, hogy vallási centrummá tette, ünnepi processzióban hozatva a városba az Úr szövetség-ládáját, amely hosszú ideig elfelejtve volt egy magánember házában. Templomépítési tervét már nem hajthatta végre, de Jeruzsálem ilyen módon mégis a Jahve-amfiktionia új központjává lett s Dávid korától fogva szerepelt úgy, mint az a város, „amelyet az Úr kiválasztott” tisztelete helyéül.

Dávid kora egyébként éppúgy hadakozásokkal volt tele, mint a bíráké, vagy Saulé. Ő azonban szerencsésen folytatta háborúit s ez által országát valóságos nagyhatalommá tette. A filiszteusoknak nyilván nem volt ínyére az, hogy szomszédságukban a leigázni kívánt Izráel egységes monarchiává szerveződött, ezért hamarosan háborút kezdtek Dávid ellen. Ezúttal azonban Izráel kerekedett felül s több ütközet után (2Sám 5:17kk.; 21 r.) sikerült a filiszteusokat határaik közé visszaszorítani. Félelmes hadi erejükre még többször céloz az Írás. Góliát-termetű és erejű vitézeik az „óriások” mondai alakját testesítik. Egy ilyen vonatkozású summázás a 2Sám 21:15–22; amely arról is nevezetes, hogy a Gatból való Góliát legyőzőjének Élhanant mondja (19 v.), holott a közismert történet szerint maga Dávid volt Góliát legyőzője. Ebből, valamint egy érdekes archeológiai dokumentumból, mely szerint az amorita Mari nevű város írásbeli emlékeiben a „david(um)” szó hadseregszót jelent, arra következtetnek, hogy Dávid eredeti neve Élhanan volt s a Dávid név másodlagos, felvett név lehetett „a fővezér” értelemben. A filiszteus ellenség semlegesítése után Dávid még terjeszkedésre is gondolt. A keleten és délen lakó kisebb szomszédos népeket, Ammón, Móáb és Edóm országát rendre meghódította s a kor szokása szerint gazdag hadizsákmányt szerzett tőlük. Ez a hódítás ugyan nem volt olyan totális jellegű, mint amilyenek az asszír és babilóni korban Izráel népe is áldozatul esett, inkább csak politikai és gazdasági függőséget jelentett. A zsákmány és az évről évre behajtott adó, vagy pl. az edómi rézbányák kitermelése Izráel anyagi gazdagodásának vetette meg az alapját. Utalás történik a Bibliában arra is, hogy Dávid a damaszkuszi arámokra is kiterjesztette fennhatóságát, ami a nép erejét tekintve, Dávid egyik legnagyobb eredményének mondható. Mindenesetre Dávid (és Salamon) korában érte el az egységes ország azt a legnagyobb kiterjedést, amely az ígért földje, illetve a várt messiási birodalom határainak megfelelt. (Gen 15:18; Ez 47:15kk.) Hadi sikereit Dávid a hadsereg jó megszervezésének is köszönhette. Az esetenként, háborús

időkben összegyülekező „népfölkelőkön” kívül volt egy állandó zsoldos serege is, amelyre elsősorban támaszkodhatott egy-egy támadás vagy lázadás alkalmával. – De Dávidnak már arra is volt módja és ideje (a 40 éves uralkodási időtartam nagyon valószínűnek vehető), hogy országának a kormányzását megszervezze. Találunk a Bibliában névlistákat udvari tisztviselőkről, a közigazgatás vezetőiről. A tisztségek felosztása, hatáskörük arra mutat, hogy az udvari tisztviselők által történő igazgatás rendjét egyiptomi minta szerint szervezték. Fontos jellemzője Dávid királyi udvartartásának, hogy ott helye volt nemcsak a katonai parancsnokoknak és a közigazgatás főembereinek, hanem jelen volt a főpapság, sőt a nagy tiszteletben tartott udvari próféták is.

Mindamellett Dávidnak voltak ellenségei a saját országában, sőt környezetében is. Volt ugyan rá gondja, hogy Saul leszármazottainak esetleges trónigényét lehetetlenné tegye: felkutatta és udvarában illő ellátásban részesítette Jónátán egyetlen fiát, Mefibósetet, ez azonban egyúttal amolyan házi őrizetet is jelentett. – Csaknem végzetes csapást szenvedett azonban a saját fiától, Absolóntól. Egy rút családi botrány következeképpen (2Sám 13 r.) Absolón megölte féltestvérét, Amnónt s emiatt Dávid száműzte őt az udvartól. Három év múlva Absolón kegyelmet kapott, helyzetét azonban arra használta ki, hogy titokban lázadást szervezett idősödő apja ellen, föltehetően azért is, hogy a trónt magának biztosítsa Dávid kedvenc fiával, Salamonnal szemben. A lázadás oly hirtelen tört ki, hogy Dávid kénytelen volt elmenekülni Jeruzsálemből. A Jordántól keletre, Mahanaimban rendezte össze seregét, miközben Absolón bevonult Jeruzsálembe és birtokba vette a királyi palotát. Dávid kipróbált hadvezére, Jóáb végül mégis leverte Absolón seregét. Az ütközetben Absolón maga is elesett s ezzel a lázadásnak vége szakadt: Dávid visszatérhetett fővárosába.

Újabb veszedelmet jelentett az északi és déli törzsek közti ellentét kiéleződése. A bibliai leírás szerint Dávid visszatérése után mindenki azzal volt elfoglalva, hogy Dávid bocsánatát kérje, vagy hogy a hozzá való hűségét bizonygassa. (2Sám 19 r.) Végül az izráeli és júdai törzsek szinte vitára keltek afölött, hogy melyik országrész méltóbb Dávidhoz. A kiélezett vitát egy Seba nevű ember arra próbálta kihasználni, hogy az izráeli törzseket fellájítsa. A Jóáb vezetése alatt álló hadsereg azonban most is biztos támasza lett Dávidnak. A Seba ellen vezetett hadjárat gyors győzelemmel véget ért, miután a lázadó vezért saját városában megölték.

Az utolsó pártütési kísérlet Dávid ellen életének a vége felé történt. Dávid legidősebb fia, Adónija megpróbálta magához ragadni az uralmat. A hadsereg és a papság körében pártot szervezett maga mellett, mellé állott Jóáb fővezér és Ebjátár főpap is. Dávid azonban még időben tudomást szerzett Adónija tervéről s azt úgy hiúsította meg, hogy a királyi udvar jelenlétében ünnepélyesen utódjává kenette fel Salamont. Az ellenpárt nem mert a király akaratával szemben semmit sem tenni, Adónija pedig kegyelmet kért és kapott. Ezzel Dávid élete végéig megszilárdította hatalmát. Halála után indult aztán meg újból a harc a trónért.

c) Salamon uralkodása

Salamon kész birodalmat kapott örökségül Dávidtól, de részben örökölte azokat a politikai nehézségeket is, amelyek Dávid uralma vége felé olyan fenyegetően jelentkeztek. Salamon ugyan nem folytatott olyan mérvű háborúkat, mint Dávid, de résen kellett lennie külső támadásokkal és belső lázongásokkal szemben egyaránt. Az uralkodáshoz való készség teljes mértékben megvolt nála is. Legendás bölcsessége és diplomáciai készsége ügyesen hidalta át a nehézségeket. Igazi célja és eszménye azt volt, hogy az ország békéjét és nagyhatalmi állását megőrizze, virágzó gazdasági életet teremtsen, nagymérvű építkezésekkel állítson maradandó emléket uralmának. Egyszóval az volt a feladata, hogy amit Dávid egy emberöltő sok küzdelme

által létrehozott, az izráeli monarchiát, fenntartsa, sőt fényét, gazdagságát növelje. Dávid halála után Salamonnak először is Adónijával és pártjával kellett még egyszer szembenéznie. A trónörökös igényt Adónija még mindig fenntartotta, amit jelképesen úgy juttatott kifejezésre, hogy Dávidnak az öreg korában feleségei közé vett Abiságot akarta nőül venni, ami az ókori kelet szokásai szerint valóban nem kevesebbet jelentett, mint a trón-igényt. (Olv. 1Kir 2:22. Vö. Absolón tétével, aki Dávid háremének a birtokba vételével is meg akarta pecsételni uralkodói jogát, 2Sám 16:22.) – Salamon azonban radikálisan intézte el az ügyet. Adóniját a hozzá pártolt fővezérrel, Jóábbal együtt megölette, Ebjátár főpapot pedig Anatótba számúzta. A főpapi hivatalban a már addig is fungált Cádókot erősítette meg.

A Dávid által meghódított országokban is történtek elszakadási kísérletek. Az edómi Hadad, aki Dávid idejében Egyiptomba emigrált, a trónváltás után visszatért hazájába. Igaz, hogy országa függetlenségét visszaszerezni nem tudta, Edóm továbbra is izráeli érdekerület maradt, sőt rajta vezetett keresztül a tengerhez az egyik fontos kereskedelmi útvonal, mégis az edómi király jelenléte mutatta azt, hogy a bekebelezett országok csak laza szálakkal vannak hozzákapcsolva a hódító birodalomhoz. Ugyanilyen jelenség volt észlelhető északkeleten: az arámok közt, Damaszkuszban, egy Recin nevű király kezdett szervezkedni s bár Salamonnak sikerült őt féken tartania, mégis éppen ez a damaszkuszi szír-arám birodalom lett Salamon halála után Izráelnek egyik legveszedelmesebb ellenfele.

Feltűnő, hogy e politikai akciókban sorozatosan benne van Egyiptom keze is. Míg a XX. dinasztia idejében (1180–1065) Egyiptom belső ereje meggyengült, ázsiai tartományai elvesztek, addig a XXI. dinasztia alatt – melynek uralkodásával párhuzamos Dávid és Salamon kora is – újból erőre kapott és érdeklődése feléledt Szíria-Palesztina iránt. A fáraók szívesen pártoltak minden olyan ügyet, amelytől Izráel hatalmi gyengülését lehetett remélni. Salamon azonban egyes politikával ellensúlyozta a dolgot: feleségül kérte és kapta a fáraó egyik leányát. Feltevés szerint II. Psinchanu, más néven Psusennes volt ez a fáraó. Leányával kapcsolatban nem kell valamelyik főrangú hercegnőre gondolni; egykorú levelekből tudjuk, hogy az ázsiai királyok szívesen vették, ha a fáraó háremében született, akár harmadrangú nőt kaptak is feleségül. A kívánt célt Salamon mindenesetre elérte. Egyiptom egyelőre semleges maradt, sőt a bibliai tudósítás szerint jegyajándékkul kapta a fáraótól Gézer városát (1Kir 9:16), amely – úgy látszik – legtovább tudott megmaradni önálló városkirályságnak. – Később újra érvényesülni kezdett a fáraóknak Izráel egységét megbontani szándékozó politikája. Jó talaja volt ennek az a tény, hogy az északi törzsek körében mindig élt a vezető szerepre való törekvés (vö. Bír 8:1; 12:1), vagy legalábbis az önállóságra való hajlam. Salamonnak az egyik vezető embere, Jeroboám – a későbbi király – megpróbálta az északi országrész különszakítását, Salamon azonban tudomást szerzett a készülő felkelésről és a lázadókat leverte. Jeroboám, a felkelés vezére, akkor Egyiptomba menekült s ott menedékjogot kapott Sesonk (a bibliai Sisak) fáraótól.

Salamon legfőbb szándéka birodalmának a belső felvirágoztatása volt – persze a régi keleti uralkodók példája szerint. Legelőször is a Dávid által tervezett hatalmas építkezéseket hajtotta végre, elsősorban Jeruzsálemben. Az új főváros lakossága rohamosan nőtt, ennek megfelelően egyre jobban kiépült. A „Dávid városa” észak felé terjeszkedett, új paloták, erődítések épültek, majd megkezdődött a templomépítés. Elvégre Salamon szerződést kötött Tyrus fejedelmével Hirámmal, akitől nagy összegű természetbeni fizetségért, sőt néhány város átengedése árán hozzáértő munkásokat és drága építőanyagot kapott. Munkába állította az otthoni robotmunkások tízezreit is, elsősorban a kánaániak leszármazottait. Faragott kövekből, libánoni cédrusfából, dúsán aranyozott díszítéssel és berendezéssel építtette meg évek munkája során a templomot, amely ha méreteiben el is maradt a babilóni vagy egyiptomi templom-óriások mögött, díszes

voltában mégis büszkesége lehetett Jeruzsálemnek és az országnak. – A templom egyébként azon a helyen állt, ahol ma a „Szikla-templomnak” nevezett mohamedán mecset áll; utóbbi a nevét onnan nyerte, hogy a közepén egy hatalmas (kb. 13×17 m) sziklalap foglal helyet s egykor talán áldozati oltár gyanánt szolgálhatott. A salamoni templom építése, beosztása természetesen föníciai minta szerint készült. Hármasság tagolása (udvar, szentély, szentek szentje) a világmindenségnek – ókori szemlélet szerinti – kicsinyített mása, valóságos mikrokosmos. A legbelső rész, a szentek szentje, egy kocka alakúan épített, világítás nélküli épületrész volt (vö. 1Kiráj 8:12), itt foglalt helyet a Jahve-vallás legszentebb kegytárgya, a szövetség ládája, benne a tízparancsolat kőtábláival. A mikrokosmos-szemléletben ez a hely volt a mennynek a vetülete és Isten jelenlétének a helye, amennyiben „Isten házáról” emberileg lehet beszélni (1Kiráj 8:27). Éppen ezért tiltva volt oda a belépés; az ünnepi kalendárium szerint csak a főpap mehetett be évente egyszer, az engesztelés ünnepén.

Salamon Jeruzsálemtől kívül is folytatott építkezéseket, részint hadászati célból, részint pedig az általa fellendített kereskedelmi élet biztosítására. Építtetett pl. ún. magazinvárosokat, ahol élelmet és különböző árukat tároltak, sőt a Kisázsia és Egyiptom között közvetített lókereskedelem lebonyolításához szükséges királyi istállókat is. (1Kiráj 9:17–19). Salamon nagyszabású tranzit-kereskedelmet folytatott, karavánjai az egész Közel-Keletet bejárták, ennek használatában királyi monopólium volt, Salamon gazdagságát növelte. Azonkívül tengeri hajókat is készíttetett s az élti öbölben fekvő Ecjón-geber nevű kikötőből indultak hajói, elsősorban a délarábiai kikötők felé, ahonnan sok értékes import-cikket hoztak, többek között az épületek díszítéséhez szükséges aranyat is. A hajózás terén éppúgy a föníciaiak voltak az izráeliták tanítómesterei, mint a nagy építkezéseknél. – Ecjón-geber más tekintetben ipari város is volt. Hatalmas réz- (és vas-)kohókat építettek itt a célból, hogy az edómi bányákból kitermelt ércet itt kiolvassák. A hely kitűnő volt erre a célra, mert az északra eső hegyvonulatok közül előtörő viharos szél, a megfelelő módon épített nyílásokon és széljáratokon át, a kohók tüzeinek élesztéséhez szükséges ventilációt természetesen úton biztosította. A nagy tömbökben nyert tiszta fémeket aztán Izráelbe szállították s ott dolgozták fel különböző szerszámokká. A bányák és kohók által szolgáltatott réz mennyiségére jellemző az a szinte hanyagul odavetett mondat, hogy a templom berendezésének a réztárgyait „Salamon méretlen hagyta, a réz igen nagy tömege miatt” (1Kiráj 7:47).

Mindezekkel Salamon csakugyan nagy mértékben növelte a Dávidtól örökölt birodalom fényét és tekintélyét. Sába királynőjének a látogatása illusztrálja legjobban Salamon hírnevét, gazdagságát, bölcsességét – akár diplomáciai, akár kereskedelmi érdekű volt is ez a látogatás. Ennek a nagy hatalmi uralkodói fénynek azonban megvoltak az árnyoldalai is. A nagy építkezésekhez kényszermunkát vett igénybe. Adókat rótt ki a lakosságra, hogy fizethesse a drága föníciai épületanyagot és építómestereket. Királyi udvartartásának a költségeit is kirotta az ország egyes provinciáira. Részben e célból is, új közigazgatási kerületekre osztotta fel országát, ami csak részben felelt meg a régi törzsi beosztásnak. Az így kijelölt tizenkét kerületnek hónapról hónapra felváltva kellett viselni az udvartartás költségeit, ami nem csekély megterhelést jelentett a lakosságnak. Csak magáról a királyi háremről fantasztikusan hangzó számadatot mond a Biblia (1Kiráj 11:3), nemkülönben arról, hogy mennyi élelem volt szükséges a királyi udvarhoz tartozók napi ellátására (1Kiráj 4:22–23). A fényes udvartartás, a szolgáltatások igénybe vétele emlékezetbe idézi Sámuel szavait, aki megjósolta, hogy milyen terheket vesz majd magára a nép a királlyal. Sőt még a deuteronomista király-törvényben is Salamon fényűző uralmának a képe tükröződik, úgyhogy ez a törvény épp az ő uralmának jellegzetes vonásait emeli ki nem-követendő példaként (Deut 17:14kk.).

Dávid és Salamon korában indult végképp bomlásnak a régi törzsi-nemzetségi társadalmi rend. Része volt ebben – mint már mondtuk – a földművelő életformára való áttérésnek, azután egy új városi tisztviselő, illetve iparos és kereskedő réteg kialakulásának. A régi patriarchális életforma helyén egy új társadalmi tagozódás jött létre, amelyben egyre nagyobb szerepet kapott a gazdag birtokosok és hivatalnokok rétege. A másik oldalon viszont az adóterhek súlyosan érintették a vidéki lakosságot. Inséges esztendők a katasztrófa szélére juttatták nem egyszer az egyes családokat; eladósodás, birtok-elzálogosítás, majd elvesztés, sőt rabszolgasorsba kényszerülés követhették ily módon egymást. Kialakult a nincstelen proletár réteg (héber szóval: *dallim*), akik olcsó munkaerőként voltak kiszolgáltatva a vagyonosabb rétegeknek. – Voltak ugyan törvények, amelyek tiltották az uzorát, előírták, hogy a rabszolgákat időnként fel kell szabadítani, mikor már a „becsértéküket” leszolgálták, az elzálogosított birtokokat vissza kellett volna adni az elengedés évében tulajdonosuknak, de hogy ezek a törvények valóban érvényesültek-e a közéletben, arról nem igen olvasunk a Bibliában. Ellenkezőleg a fogság előtti nagy próféták (Illéstől Ésaiaéig) egyaránt szigorúan elítélik a gazdagok fényűzését, s a jogtiprást, amelyre a fényűzés, a gazdagodás épült. Ez a folyamat pedig elkezdődött már Salamon korában, és bár Salamon uralmát egy helyütt úgy jellemzi az Írás, hogy akkor Izráel és Júda lakói megszorodtak, ettek, ittak és vigadtak (1Kir 4:20), ez a vigasság mégsem lehetett olyan teljes és általános, mert rögtön Salamon halála után azzal a kívánsággal fordultak az új királyhoz Izráel képviselői: A te atyád igen súlyos ígát vetett ránk, te könnyíts rajta! (1Kir 12:4). Végül Salamon hiába volt a templom-építő király, mégsem volt az a következetes Jahve-tisztelő, mint Dávid. A deuteronomista történetíró erősen kihangsúlyozza azt, hogy idegen asszonyai, elsősorban a fáraó lánya kedvéért bálványtemplomokat is építtetett. Bizonyos, hogy ezek sem méreteikben, sem jelentőségükben nem voltak hasonlíthatók a jeruzsálemi nagy templomhoz, inkább csak aféle házi kápolnák lehettek, mégis a pusztá meglételük s a bennük folytatott kultusz kihívta a prófétai körök rosszállását. A bibliai leírás kapcsolatba hozza velük Jeroboám említett lázadási kísérletét, amihez egy vidéki próféta adott biztatást. (1Kir 11:29kk.) – Maga Salamon e kritikával láthatóan nem törődött; királyi uralmának fényét és nagyságát élete végéig meg tudta őrizni. Annál nagyobb lett a változás és a hanyatlás az ország életében Salamon halála után.

6. A kettős királyság kora. I.

– Az ország kettészakadásától Jezréelig (931–843) –

a) Az ország kettészakadása

Az Izráel népe északi és déli törzsei közt levő laza kapcsolat, sőt az elsőségért való vetélkedés, amely a bírák korában, sőt Dávid alatt is súlyos válságokat okozott, Salamon halála után a két nagy uralkodó által egységbe kovácsolt birodalom szétszakadását eredményezte. A trón örököse Roboám király lett (931–914); miután Jeruzsálemben törvényes uralkodónak elismerték, Sikembe ment, hogy királyságát az északi országrészben is elismertesse. Sikem központi városa volt az északon vezető szerepet vivő Efraim törzsének, itt került sor a törzsi szövetség megkötésére Józsué idejében, itt próbált királyságot alapítani Gedeon fia, Abimelek. – Idejöttek össze most is az északi törzsek képviselői. Mielőtt azonban Roboám királyságát elismerték volna, azzal a kéréssel fordultak hozzá, hogy könnyítsen a súlyos adókon és szolgáltatási terheken, amelyeket Salamon rájuk vetett. Roboám félreismerve a helyzetet és rossz tanácsadóira hallgatva, kevély elutasító választ adott. A következmény az lett, hogy az északi országrész fellázadt s az egyiptomi emigrációból hazatért Jeroboámot választotta királlyá. Roboámnak menekülnie kellett Sikemből és szembe kellett néznie a merőben új helyzettel.

Ettől kezdve a zsidóság két külön országban élte az életét. Az északi országrész neve maradt Izráel; itt a következő századok folyamán több dinasztia is váltotta egymást a trónon, sőt az új király nem egyszer elődjének a meggyilkolásával jutott uralomra. A déli országrész neve Júda lett; ennek a fővárosában, Jeruzsálemben, Dávid családjának a leszármazottai uralkodtak egészen a babilóni fogságig.

Az északi ország első királya tehát I. Jeroboám lett. (931–911.) Rezidenciáját először Sikemben rendezte be, majd később Tirca városát tette székhelyévé. Egyik első gondja az volt, hogy országát vallási tekintetben is függetlenítse Júdától. Az ország nagy központi szentélye ugyanis eddig Jeruzsálemben volt. Ott folyt a hivatalos kultusz, oda zárandokoltak nagy ünnepeken az ország különböző részeiről az emberek. Jeroboám tehát új templomokat építtetett, egyet a déli határ mentén Bételben, egyet pedig északon, Dán városában, hogy ilyen módon semlegesítse Jeruzsálem vonzó hatását és szükségtelessé tegye az oda zárandoklást. E királyi szentélyekben azután felállított egy-egy aranyborjú szobrot s ugyanazokkal a szavakkal mutatta be azokat a népnek, mint egykor Áron az aranyborjút a pusztában: Ime, ezek a te isteneid, Izráel, amelyek felhoztak Egyiptom országából! (1Kir 12:28). – Jeroboámnak ez a tette azonban a Jahve-hithez hű prófétái párt súlyos rosszalását hívta ki. Az egykorú próféta-történeteken kívül (1Kir 13–14 r.) különösen a VIII. sz.-beli Hóseás próféciái fejezik ki ezt a rosszalást és ítéletet. (Hós 8:4–6 stb.). A deuteronomista történetíró esetről esetre fölelegeti a „Jeroboám vétkét”, amellyel bűnbe vitte Izráelt. A Krónikák írója pedig egyszerűen negligálja az északi ország történetét, mivel elszakadtak a Dávid utódai királyságától és bálványtemplomokba jártak Jeruzsálem helyett.

b) A testvérháborúk időszaka

A kettéválasztást követő első időszakra jellemző a Királyok könyveinek ez a többször ismételt mondata: Háború volt a júdai és izráeli király között állandóan. Nem volt elég az, hogy a külön szakadt két kicsi ország magában sokkal kisebb erőt képviselt, mint a Dávid–Salamon korabeli monarchia, aminek első jeleiként azonnal elszakadt a meghódított tartományok közül Damaszkusz, később pedig Ammón országa; még testvérháborúval is gyengítették egymás erejét s e közben nem riadtak vissza idegen országok segítségül hívásától sem. – Az erőviszonyok kezdetben Júda számára voltak előnyösebbek. Területre ugyan kisebb volt Izráelnél, mégis a Salamon által megteremtett hadászati és anyagi előnyök révén biztosabb volt a pozíciója Izráelnél. Jeroboám élt is lehetőségeivel és felkészült az Izráel elleni háborúra. Jeroboám viszont azzal válaszolt, hogy segítségül hívta az őt addig is pártfogoló Sesonk (Sisak) fáraót. Az egyiptomi uralkodó kapott is az alkalmon és kb. 926-ban csakugyan megtámadta Júdát. Elfoglalta Jeruzsálemet és kifosztotta a templom kincstárát. – Jeroboám azonban nem tudta, hogy mit idéz fel. A fáraó ugyanis nem állt meg Júda határán, hanem – valószínűleg rendcsinálás ürügyén – végigdúlta az északi országrészt is. A karnaki templom falán levő győzelmi feliratában a fáraó jóval több izráeli, mint júdai várost sorolt fel, amelyeket elfoglalt és megsarcolt. Valószínű, hogy e hadjárat idején volt kénytelen Jeroboám is áttenni székhelyét a Jordántól keletre eső Penuélba (1Kir 12:25).

A hatalmi egyensúly a következő években egyre jobban az északi ország javára tolódott el. Júdában Jeroboám utódjának, Abijának a rövid uralkodása után Ászá király (912–872) már kénytelen volt külső segítség után nézni a fenyegető izráeli támadások miatt. Jeruzsálem megmaradt kincseit arra használta fel, hogy megvásárolta rajta a damaszkuszi királynak, I. Benhadadnak a szövetségét. Ennek következtében az izráeli seregeknek vissza kellett vonulniuk, hogy az arámok ellen védekezzenek. Ászá még arra is kihasználta a helyzet adta előnyt, hogy a

hadjani Benjámin törzse területének egy részét is elhódította Izráeltől.

Izráel országában Jeroboámot fia, Nádáb követte a trónon. Nem soká uralkodhatott, mert lázadás tört ki és Baasa erőszakkal szerezte meg a királyságot (uralk. 910–887), kiirtván Jeroboám egész családját. Baasa helyzete azonban nagyon nehéz volt. Az Ászá júdai király által felbérelt arám seregek egyre jobban szorongatták Izráelt. Nem csoda, ha az ország elégedetlensége nőttön nőtt a fiát és utódját, Élát, rövid uralkodás után egyik vezére, Zimri meggyilkolta. Zimri dicsősége mindössze egy hétig tartott, mert Omri fővezér szintén magának akarta megszerezni a trónt s a hadsereg nagyobb részét a kezében tartván, a főváros ellen indult. A közeledő sereg láttán Zimri magára gyűjtötte palotáját. A hadsereg Omrit királlyá kiáltotta ki s vele, illetve dinasztiájával új korszak kezdődött Izráel országában.

Omri (886–875) kemény kezű hadvezér volt s a jelen helyzetben éppen ilyen emberre volt szükség, aki rendet tud teremteni a felfordult országban. A zavaros helyzetet ti. még egy Tibni nevű trónkövetelő is ki akarta használni a maga javára. Pártja azonban nem volt nagy, Omri rövidesen legyőzte s miután így királyi uralmát biztosította, hozzáfogott az ország hatalmi helyzetének a megerősítéséhez is. Sikeresen harcolt Móáb népe ellen, amelyet újból adófizetésre kötelezett. Egy Biblián kívüli híradás, a Mesa-émlékkő felirata is beszámol erről a helyzetről: „Amikor Omri volt Izráelben a király, Móábot hosszú időn át leigázta, mert Kámós haragudott országára”. (Kámós a móábiak nemzeti istene, vö. 1Kir 11:7.)

De Omri nemcsak jó hadvezérnek, hanem jó diplomatának és országépítőnek is bizonyult. Megszerezte magának a főnóciaiak támogatását azzal, hogy fiát, Achábot összeházasította az egyik főnóciai város (1Kir 16:31 szerint Szidón, Josephus szerint Tyrus) fejedelmének a lányával, Jezábellel. Megszűnt végre a Júdával való ellenségeskedés is, amit a következő generációnál szintén családi kapcsolat pecsételt meg: Acháb leányát a júdai trónörökös, Jórám vette feleségül. Omri uralkodásához hozzátartozik még az, hogy Samária néven egy új várost alapított és azt tette meg királyi székhelyévé. Utódai még jobban kiépítették s még a romjai is mutatják, hogy hatalmas kőfallal megerősített, palotákkal ékeskedő igazi főváros lett, ahol ugyanolyan főrangú és vagyonos arisztokrácia lakott, mint Jeruzsálemben. – Mindenesetre az ország kettészakadása óta Omri volt az első uralkodó, aki az izráeli királyság helyzetét stabilizálni tudta. Ezt mutatják a Biblián kívüli dokumentumok is: az asszír feliratok pl. jóval Omrinak és családjának a kihalta után is úgy emlegetik Izráelt, mint „Omri országát.”.

c) Júda és Izráel szövetsége

Omri halála után a fia, Acháb lépett a trónra (875–854). Tovább folytatta apjának hatalmi politikáját, bár kevesebb sikerrel. A damaszkuszi arám birodalom még mindig támadta Izráelt s elsősorban a gileádi határszélen fekvő városok szenvedtek sokat emiatt, amint az a történeti leírásokból, sőt egyes prófétaik mondásából is kitűnik (Ám 1:3). Nemcsak területet hódítottak a damaszkusziak, hanem jogot szereztek arra is, hogy Samáriában külön városrészben folytathassanak szabad kereskedelmet. II. Benhadad arám király már egyenesen Samária ellen indított döntő támadást. A helyzet olyan súlyos volt, hogy a város feladásáról kezdtek tárgyalni, de mikor az arámok a béke feltételül a királyi palota kifosztását szabták meg, az izráeli hadsereg az ellenállás mellett döntött és sikerült is a nagy támadást visszaverniük (1Kir 20:1–21). Benhadad egy év múlva új, még jobban fölszerelt sereggel támadta meg Achábot. Most Afek városánál került sor a döntő ütközetre, de az arámok itt is vereséget szenvedtek. Izráel visszafoglalta az elhódított gileádi városokat, sőt most ők sajátították ki egy szabad kereskedő-negyedet Damaszkuszban (1Kir 20:26–34).

Az arámok e térdre kényszerülésének azonban megvolt a politikai háttere. A Kr. e.-i IX. század

világtörténeti vonatkozásban arról nevezetes, hogy ekkor indult el világhódító útjára a nagy asszír birodalom, többek közt nyugat felé is. II. Assurnazirpal (883–859) már „megmosta fegyverét a nagy tengerben” (= a Földközi tengerben). Utódja, III. Salmanassar (858–824) pedig egymás után vezette hadjáratait Szíria ellen. (Szíria alatt szoktuk érteni ebben a korban a Libánon-hegyvidék és az Orontes folyó körül fekvő kisebb országokat, ide számítva Damaszkuszt is). Első nagy hadjárata 854-ben volt. A fenyegetett kis országok ekkor szövetkeztek a közös nagy ellenség ellen; úgy látszik, hogy egy időre még Izrael és Damaszkusz is összebékült, legalábbis a Karkar városa mellett vívott csatában – az asszír krónika szerint – részt vett Acháb király serege csakúgy, mint Hadadidri damaszkuszi király. A nagy ütközet azonban asszír győzelemmel végződött. – Acháb ekkor – úgy látszik – taktikát változtatott és az Asszír felől is fenyegetett Damaszkuszt újra megtámadta, mégpedig szövetkezve az akkori júdai királlyal, Jósáfáttal. A határon fekvő és már sokszor gazdát cserélt Rámót-Gileád város megszerzése volt a cél. A szövetségesek ugyan győzelmet arattak, Acháb király azonban az ütközetben halálos sebet kapott (1Kir 22 r.).

Achábnak és utódainak az uralkodását, a bibliai leírás szerint, beárnyékolja a vallási hanyatlás kora. Az őslakó kánaániak maradékaival való együtt élés amúgy is magával hozta a Föníciában és Kánaánban általános Baal-vallás terjedését, mikor aztán a föníciai királylány, Jezábel, felesége lett Achábnak, a Baal-kultusz szinte a legfelsőbb helyről támogatott vallás lett Izraelben. Jezábel magával hozta föníciai papjait, a Jahve-hit prófétáit pedig üldözte, sőt kivégeztette. („Próféták” alatt itt elsősorban azoknak az eksztatikus próféta-csoportoknak a tagjai értendők, akikről a 4. fejezet végén volt szó.) Rettenthetetlen ellenfélként lépett fel azonban Illés próféta, aki nem egyszer jelent meg az udvarnál, hogy megfenyegesse a királyi családot a bálványozásért, vagy a zsarnoki önkényért. Acháb még inkább hajlott volna az intő szóra (1Kir 21:27), Jezábel dolyfe azonban nem ismert határt s végül a király sem tudta kivonni magát a befolyása alól. Egy ízben Illés próféta törésre vitte a dolgot, a Karmel hegyi istenítelet alkalmával, amikor leszámolt a Baal-papsággal, utána azonban menekülnie kellett Jezábel bosszúja elől (1Kir 18–19 r.). Az általa szított láng mégsem aludt el s majd később próféta-utódjának, Elizeusnak az idejében forradalmi tűzben csapott ki, hogy megsemmisítse Acháb és Jezábel családját és uralmát. Achábnak a fia, Achazja nem sokáig uralkodott Samáriában. Egy súlyos szerencsétlenség miatt halálos beteg lett s alig két évi uralkodás után meg is halt (2Kir 1:2.17). Utódja Acháb másik fia, Jórám lett (853–843), aki felújította a júdai királlyal a szövetséget. (Problémát okoz a 2Kir 1:17 és 3:1 adatának az egybevetése: az első helyen Jórám a hasonló nevű júdai király kortársaként szerepel, a második helyen viszont még Jósáfáttal, a júdai Jórám apjával áll kapcsolatban. Az ellentmondást az a feltételezés oldja fel, hogy a júdai Jórám már apjának, Jósáfátnak az uralkodása idején társuralkodó lett s innen adódik a kétféle keltezés. Vö. a bevezetés kronológiai vonatkozású fejezetével.)

Móáb országa Acháb halála után ismét megkísérelte az elszakadást Izraeltől, elsősorban emiatt kérte Jórám a júdai király segítségét. A 2Kir 3 r. írja le a Móáb elleni hadjáratot, amelyben a szövetségesek szemmeláthatóan nagy nehézségekkel küzdöttek s végül elvonultak az ostromlott főváros falai alól. Mesa móábi király már említett emlékoszlopa pedig egyenesen a maga részére könyveli el a győzelmet. Az Omri uralkodásánál idézett mondat így folytatódik: „Utána a fia következett, aki ezt mondta: én is leigázom Móábot! Az én időmben mondta ezt, de én megláthattam neki és házának (a vesztét). Izraelnek egyszersmindenkorra vége.” A felirat ezután még beszámol több határmenti város visszafoglalásáról.

Júda történetében Jósáfát uralkodását kedvező értékelésben őrizte meg az ószöv.-i történetírás. A hosszas testvérharc elültével megkezdődhetett ismét a békés belső építés. Jósáfát (872–848)

megpróbálta Salamon korát visszavarázsolni, így többek között újra ki akarta építeni az egykor virágzó tengeri kereskedelmet, ez a vállalkozás azonban az 1Kir 22:49 szerint a szó szoros értelmében hajótörést szenvedett. Az Ecjón-geber kikötővároshoz vezető út sem volt biztonságos, mivel az edómi nép és szomszédai már függetlenek voltak, sőt a krónikás szerint háborút is megkíséreltek Júda ellen (2Kron 20 r.). Más vonatkozásban azonban az ország csakugyan erősödött és gazdagodott. Jósáfát még a Júdában előforduló vallási visszasságok megszüntetésére is kísérletet tett (2Kron 17 r.). Ez utóbbi jószándékát azonban erősen veszélyeztette az, hogy fiát, Jórámot összeházasította Acháb és Jezábel lányával, Ataljával, mivel ennek következtében a Baal-kultusz térhódítása Júdában is megkezdődött.

A júdai Jórám (848–843) uralkodása alatt az ország pozíciója egyébként is megrendült. Edóm országa teljesen elszakadt; a filiszteusok egyes arab törzsekkel szövetségbe, rablóhadjáratot vezettek végig az országon. Maga a király néhány évi uralkodás után súlyos betegségben pusztult el. – Trónját a fia, Achazja örökölte. Folytatta az Izráellel szövetséges politikát, részt vett egy Damaszkusz elleni hadjáratban is. Mindjárt uralkodása elején azonban kitört északon a Jéhu-féle forradalom s ennek az akkor éppen Jezréelben tartózkodó júdai király is áldozatul esett.

Izráelben ugyanis az Illés által elkezdett, majd Elizeus idejében folytatott mozgalom a föníciai befolyás és annak főként vallási vonatkozásai ellen egyre erőteljesebb lett. A prófétai párt láthatóan keresete az Acháb családjával való leszámolásnak a politikai módját is. Bizonyosan megvoltak a külső kapcsolataik is, erre mutat Elizeus többszöri találkozása Damaszkusz királyával. A leszámolást mégsem idegen segítséggel akarta végrehajtani (ezt szemlélteti szimbolikus sírása Hazael király előtt, 2Kir 8:11kk.). Alkalmas emberre talált az egyik főtisztnek, Jéhunak a személyében s őt titokban királlyá is kenette. Mikor aztán a határvillongások Hazael damaszkuszi király idejében újra megkezdődtek s a harcok során az izráeli Jórám király is megsebesült, elérkezettnek látszott az idő a cselekvésre. Jéhu a hadseregre támaszkodva királlyá kiálttatta ki magát, azután pedig szörnyű vérengzést rendezett. A Jezréel városában tartózkodó királyi család tagjait mind legyilkoltatta, éppúgy mint az éppen ott tartózkodó júdai királyt és kíséretét. Jezábelt, az anyakirálynőt ledobatta palotája ablakából; holttestét a kutyák falták fel – ahogy azt egykor Illés megjövendölte. Végül a Baal-papságot is lemészároltatta. (Olv. 2Kir 9–10 r.). Ezzel az Omri-dinasztia majdnem félszáz éves uralmának vége szakadt.

7. A kettős királyság kora. II.

– Jezréeltől az északi ország bukásáig (843–722) –

a) Jéhu dinasztija Izráelben

Jéhu uralkodásáról (843–815) csak nagyon keveset mond el a Biblia. Úgy látszik, a jezréeli vérfürdő nem hagyott jó emléket hátra (vö. Hós 1:4), mert Jéhu bár látszólag a Jahve ügyéért buzgólkodott, valódi és teljes reformot nem hajtott végre. Sem a Jeroboám óta meglevő hivatalos aranyborjú-kultuszt nem tüntette el, sem a vidéki „magaslatokon” megmaradt kánaáni vallási szokások továbbélését nem akadályozta, úgyhogy még száz évvel később is folytatniuk kellett a küzdelmet a prófétáknak mindezek ellen. A későbbi kiértékelés szerint tehát csak egy értelmetlen vérengzést, egy másik dinasztia trónra jutását jelentette Jezréel, a valóságos vallási megújulás nélkül.

A politikai helyzet Jéhu idejében közelebbről az arámok ellenségeskedésének, távolabbról az asszír birodalom terjeszkedésének a jegyében állott. AsszírIA közvetlen veszélyt ugyan még nem jelentett, de az adófizetés alól már Jéhu sem vonhatta ki magát. Mindjárt uralkodása elején,

vélhetőleg királysága hivatalos elismerésének az áráként, súlyos adót fizetett III. Salmanassarnak, amit az asszír krónikán kívül az ún. fekete obeliszknévű emlékmű domborművé ábrázolása is tanúsít. – Jéhunak egyébként kortársa volt a már említett Hazael damaszkuszi király, aki ellen az asszírok többhadjáratot is vezettek; Hazael erejéből és harci kedvéből mégis telt meg arra is, hogy Izráel ellen támadólag lépjen föl (2Kir 10:32kk.). Ugyanez volt a helyzet Jéhunak a fia, Jóácház (815–801) alatt is: Hazael, majd fia, III. Benhadad folytatták háborúikat Izráel ellen, sőt még Júda megtámadására is vállalkoztak. Az arámok erejét végülis megtörte az asszírok sorozatos támadása, különösen III. Adad-nirári (810–872) alatt. Az ő feliratai ugyan nemcsak Damaszkuszról szólnak, hanem adófizetőkként tartják számon a szír tartományokat, azonkívül az „Omri országát” = Izráelt is. A közvetlen veszély azonban még ekkor nem fenyegette Izráelt. Ellenben az arámok erejének a gyengülését Jóás izráeli király (801–786) kihasználta. Egymás után következő háborúban legyőzte őket és visszaszerezte az elhódított területeket. A Bibliában Elizeus utolsó szimbolikus jellegű jövendölése szól erről a változásról (2Kir 13:14kk.).

Izráel országának utolsó virágkora következett be aztán II. Jeroboám alatt (786–746). Az arámok elleni háborúkat teljes sikerre vitte Ló-debar és Karnaim városok elfoglalásával (vö. Ám 6:14), ami által Salamon óta legmesszebbre terjesztette ki az északkeleti határt. A politikai térnyeréssel együtt haladt a gazdasági föllendülés is. A gazdag és előkelő rétegek előtt rég nem látott lehetőségek nyíltak meg. Viszont annál sötétebb volt ennek az árnyoldala, a szegények koldusbotra jutása, sőt juttatása (Ám 2:6kk.). Az „Isten népe” végképp elfeledte, hogy mit jelent a tízparancsolatban elsősorban a „felebarát” szó (honfitársat, a Jahve szövetségéhez tartozó nép minden egyes tagját). Felebaráti szeretet helyett perlekedéssel, a bírák megvesztegetésével, hamis mérleggel, csalással törekedett a gazdagabb fél a szegényebbet teljesen kiforgatni örökségéből és igazából. Az arisztokrácia vígan élt és rövidlátó nemzeti büszkeségében már a „Jahve napját” látta közeledni, ami az ő szemükben Izráel felmagasztalását jelentette a pogány népek fölél. – A „világosság napjának” ezzel a hiú váradalmával szállt szembe a kortárs Ámósz próféta és kitergette népének vallási és szociális bűneit. Közel van a Jahve napja – mondta ő is –, de az Isten számonkérő ítéletének a napja, a „sötétség napja” lesz. (A sötétség motívumával talán összefügg, hogy Ámósz fellépése nem sokkal az után az emlékezetes napfogyatkozás után történt, amelyről a bevezető rész kronológiai fejezetében szóltunk, az asszír eponym-listákkal kapcsolatban. – Vö. Ám 4:13; 5:18–20; 8:9.) – A fiatalabb kortárs, Hóseás próféta pedig már megérte a II. Jeroboám után következő anarchiát is, annál inkább tud félelmes kritikát gyakorolni az izráeli királyság fölött. Mind a két próféta látta, hogy közel van az az idő, amikor Asszír seregei túllépnek a most még közbeeső szír tartományokon és leigázzák a hamis illúziókban tetszelgő Izráel országát is. Az ítélethirdetés konkrét megfogalmazása tehát: háborús pusztulás és fogság.

Az ítélet egyik első jeleként beteljesedett Hóseás egyik legkorábban mondott prófécija a Jéhu-dinasztia felől (Hós 1:4). Jeroboám halála után forrongás tört ki az országban és fiát, Zakariást, néhány hónapi uralkodás után megölték.

b) Júda párhuzamos története (843–735)

A Jéhu-féle forradalomnak áldozatul esett a júdai király, Achazja is. Ekkor az anyakirálynő, Atalja ragadta magához a hatalmat és hogy vetélytársaitól megszabaduljon és félelmet keltsen, kiirtotta a királyi család tagjait, gondolván, hogy ezzel a Dávid családjának magva szakad. Nem hiába volt Jezábel leánya, erély és nagyra törés tekintetében méltó volt hozzá. A Jahve-papság azonban – érthető okokból – kezdettől fogva szembehelyezkedett vele, az idegennel, a pogány

kultusz pártfogójával. Sikerült a dávidi családnak egy kiskorú tagját, Jóást megmenteni a vérengzés idején, akit aztán a papság hat éven át rejtegetett. Mikor pedig elérkezettnek látszott az idő a cselekvésre, egy palotaforradalom során Atalját megölték, Jóást pedig királlyá tették. – Ez az esemény határozott párhuzam Izraelben Acháb családjának a leváltásához, csak míg ott a prófétai párt, addig Jeruzsálemben a papság volt az irányító erő.

A júdai Jóás (837–800) nem hiába volt a papság neveltje, hosszú uralkodása alatt nem annyira a politikai események érdekelték, mint inkább a belső építés. Kiskorúsága idején amúgyis Jójada főpap gyámsága és irányítása alatt állt. Uralkodása legfőbb eseményének a bibliai történetírás a jeruzsálemi templom renoválását mondja. Egyébként harchoz nem szokott, erélytelen uralkodó volt, annyira hogy mikor egyszer a damaszkuszi király megtámadta Júdát, Jóás nem is gondolt védekezésre, hanem a templom kincsein vásárolta meg a békét. Talán emiatt is vált vele szemben elégedetlenné a népe annyira, hogy maguk az udvari főemberek szóttek ellene összeesküvést és megölték (2Kir 12 r.).

Júdában mindezek ellenére hűségesen ragaszkodtak ahhoz, hogy a Dávid leszármazottja örökölje a trónt, így a következő uralkodó Jóásnak a fia, Amacja lett (800–772). Apjánál sokkal bátrabb és határozottabb egyéniség volt. Önbizalmát fokozta az is, hogy sikerrel verte le az edómiták egy támadását. Erejét még túl is becsülte, amikor támadólag lépett fel Izráellel szemben. A háború azonban számára kudarcra végződött: az izraeli Jóás elfoglalta és kifosztotta Jeruzsálemet. Amacja tekintélyét ez nagyban aláásta. Ha nem is akkor rögtön, de idővel őt is, mint az apját, erőszakkal akarták eltávolítani a trónról. Amacja hírére az összeesküvésnek és menekülni próbált, üldözői azonban Lákis városában elfogták és megölték. (2Kir 14:1–20). – Utána Uzzija (más néven: Azarja) következett a trónon. Hosszú uralkodása (772–735) egyik főfeladatának tekintette az ország katonai megerősítését. Jeruzsálemet és a fontosabb városokat új erődítések építésével, hatásos védőerővel, állandó hadsereg fenntartásával tette erősebbé. Folytatta az apja által megkezdett Edóm elleni háborút, megszerezte Élat kikötővárost és újból megkísérelte a Salamon idejében olyan eredményes tengeri kereskedelem folytatását. Győzelmes hadjáratot folytatott a filiszteusok és egyes arab törzsek ellen is. – Belső pozícióját azonban megrendítette az, hogy összeütközésbe került a jeruzsálemi papsággal, s amint a Krónikák írója mondja, illetéktelenül bele akart avatkozni a templomi kultusz ügyeibe (2Krón 26:16kk.). Uralkodása közepén aztán megkapta a Kelet rettegett betegségét, a bélpoklosságot, s emiatt elkülönítve kellett élnie haláláig. Betegsége idején az államügyek vezetését a trónörökös Jótám vette át s mint régens uralkodott apja helyett (kb. 748-tól 735-ig).

c) Az északi ország pusztulása

Izrael országában a Jéhu-dinasztia utolsó tagjának, Zakariásnak a meggyilkolásával zavaros időszak kezdődött, amelyben csak ideig-óráig tudott egy-egy erőszakosabb uralkodó valamelyes rendet teremteni. A hódító asszír birodalom már elérkezett Izrael határáig s csak adófizetéssel lehetett egy darabig visszatartani attól, hogy mindenestül be ne kebelezzék a kis országot. Bent az országban mindenre elszánt fanatikus pártok küzdöttek egymás ellen: egyik a türelmes adófizetés, másik a fegyveres ellenállás mellett szállva síkra. Az összeesküvések, a királygyilkosságok egymást érték, úgyhogy ebben az utolsó 25 esztendőben Izrael története szinte egy haldokló ország agóniáját mutatja.

Zakariás gyilkosa, Sallum mindössze egy hónapig uralkodott, aztán elődje sorsára jutott: meggyilkolta és a helyére lépett Menahem (746–737). Ő roppant kegyetlenséggel bánt el a neki ellene szegülőkkal (2Kir 15:16), hogy további párttűt kísérleteknek elejét vegye. Trónjának megszilárdítása érdekében önként adófizetője lett III. Tiglat-pilezer asszír királynak (745–727).

Az asszír annalesek is megemlítik Menahem adófizetésének tényét, amit a 2Kir 15:19 így mond el: „Rátört Púl, Asszírira királya az országra, és Menahem ezer talentum ezüstöt adott Púlnak azért, hogy legyen segítségére királysága megerősítésében.” A Púl név, amint azt egykorú források igazolják, Tiglat-pilezernek egy másik, talán korábbi neve volt. – Az ezer talentumnyi ezüstöt viszont Menahem úgy teremtette elő, hogy adóként kivetette a vagyonos családokra. A véres kezű uralkodó népszerűtlenségét ez még fokozta s bár ő maga természetes halállal múlt ki, a fiát, Pekahját egy évi uralkodás után a hadvezére, Pekah meggyilkolta s magát kiáltatta ki királlyá. Vele az asszír-ellenes, háborús párt jutott uralomra. Szövetségre lépett a damaszkuszi királlyal, Recinnel, továbbá a filiszteusokkal, és az asszír-ellenes szövetségbe be akarták vonni a többi szomszédos kis országot, köztük Júdát is. A júdai király, Jótám azonban óvatos volt, megtagadta a csatlakozást. Ennek következménye lett az ún. szír-efraimita háború, amelyet az egyesült szír (= arám) és efraimi (= izraeli) seregek folytattak Júda ellen (2Kir 15:37). A Krónikák írója szerint a helyzet Júdára nézve igen súlyos volt, az izraeli és arám csapatok mélyen benyomultak Júda területére és nagyszámú foglyot is ejtettek (2Krón 28). Jótám király közben meghalt s Acház súlyos körülmények közt örökölte a jeruzsálemi trónt. Bár nagy kortársa, Ésaiás próféta, óvatosságra intette külpolitikai vonatkozásban s biztatta, hogy Istenbe fogódzó erős hittel nézzen szembe a támadókkal (Ézs 7:1–9), Acház kevésbé tudta értékelni ezt a biztatást. Ellenben saját elgondolását követve, segítségül hívta magát az asszír királyt s az kapott is az alkalmon. Tiglat-pilezer seregei először Damaszkuszt foglalták el, azután Izráelt dúlták végig. Az asszír király, dicsekvő felirata szerint, úgy pusztította el Damaszkusz országát, mint egy vízőnáradat, majd arab fejedelemségeket és filiszteus városokat pusztított el. Az „Omri országának” (= Izraelnek) nagy részét Asszíriához csatolta. Pekah királyt a saját alattvalói gyilkolták meg s talán ezen a réven Samária városa megmenekült a megszállástól. Az asszír krónika egészen megfelel a 2Kir 15:29–30 leírásának.

Pekah utódja Hóseás lett (732–724), aki feltétlen hűséget fogadott Asszíriának. Személyében az utolsó izraeli király került Samária trónjára, vele aztán be is következett országának a végpusztulása, ahogyan azt a próféták megjövendölték. – Izraelben ez időben csakúgy, mint az egész Szíriában, állandó politikai nyugtalanság uralkodott. Az asszír uralom súlyosan nehezedett minden vazallus országra s ezek minden alkalmat megragadtak arra, hogy terhüket ledobhassák. A háttérben pedig ott állt Egyiptom, amely már magát is fenyegetve érezte az egyre jobban előre törő Asszíriától, azért folytonosan ellenállásra buzdította a szíriai kis országokat, segítséget ígérve, de csak ritkán és keveset adva. Voltaképpen e kis országok lázongásának a hullámtörőjén akarta Egyiptom lefékezni az asszír előretörés erejét. Rendszerint trónváltozáskor szokott egy-egy ilyen lázadásra sor kerülni. Így történt Tiglat-pilezer halálakor is, a vazallus országok megkísérelték az elszakadást; csatlakozott hozzájuk Hóseás is és megtagadta az adófizetést. A következmény azonban nem maradt el. Az új asszír király, V. Salmanassar (727–722) nagy erővel vonult fel a lázadók leverésére. 724-ben érkezett el Izrael területére és miután Hóseás királyt kézre kerítette (2Kir 17:4), ostrom alá vette Samária városát. Az ostrom három évig tartott s ezalatt, úgy látszik, Salmanassar is meghalt, mert az asszír annalesekben a város meghódításának és lakói fogságba vitelének a történetét már az új asszír királynak, Sargonnak a győzelmi felirata mondja el: „Uralkodásom kezdetén, annak első évében elfoglaltam Samáriát... – 27 290 embert hurcoltam el az ott lakók közül. 50 harcikocsit besoroztam királyi haderőmbé... Az általam leigázott országokból telepítettem oda embereket. Saját főembereimet állítottam följük kormányzókul” – mondja a dicsekvő asszír király.

Ezzel Izrael országának önálló állami léte véget ért. De az ország lakossága sem maradt meg tiszta izraeli fajnak, mert amint az asszír felirat és a Biblia egyaránt elmondja, nagy részét az

izraelita lakosságnak deportálták Asszíria különböző provinciáiba, egészen Médiáig, helyükbe viszont a nagy birodalom egyéb tartományaiból hoztak telepeseket. Az idők múlásával aztán a lakosság összekeveredett, így alakult ki a samaritánus nép, amelynek a vallása is szinkretisztikus jellegű lett: Jahve mellett tiszteltek más isteneket is. (Olv. 2Kir 17:23–33). Egy késői bibliai adat szerint Essarhaddon és Osnappar (= Assurbanipal) idejében is folytatódott még ez a lakosság-csere (Ezsd 4:2.10). Az Asszíriába telepített lakosság a következő két évszázad alatt valószínűleg beolvadt idegen környezetébe.

Két évvel a nagy összeomlás után az Izráelben maradtak még egyszer megpróbálták fellázadni, csatlakozva ahhoz az összeesküvéshez, amelyet Gáza és Hamát fejedelmei szítottak. Ezúttal Egyiptom is elküldte csapatait, egy bizonyos Szibe nevű hadvezérrel az élen. (Valószínűleg ugyanez a név szerepel 2Kir 17:4-ben is Szó, illetve más olvasás szerint Széve formában, s ha nem is Egyiptom „királya”, de egyik főembere értendő alatta.) Sargon azonban ezt a fölkelést is leverte, az egyiptomi csapatokat szétszórta, a lázadókat megbüntette. Ezzel a függetlenség visszaszerzésének az utolsó reménye is elveszett Izráel országa számára.

Júda királyai ebben az időszakban óvatos politikát folytattak. Nem voltak hajlandók csatlakozni az asszír-ellenes felkeléshez, sőt – mint láttuk – a szír-efraimita háború idején Acház király (733–724) egyenesen Asszíria segítségét kérte. A kapott segítségért aztán nemcsak adófizetéssel, hanem még vallási behódolással is fizetett. (Vö. 2Kir 16:10kk.) Az ország mindenestre egy évszázadon át többé-kevésbé függő viszonyban maradt Asszíriával.

8. Júda történetének utolsó korszaka

Acház király utódja Hizkija (Ezékiás) lett, aki a Biblia többször is megismételt állítása szerint, az időben került a trónra, amikor Samária a végső csapást szenvedte el az asszíroktól.

(Feltételezhetően 724-től 696-ig uralkodott.) Jóindulatú, de könnyen befolyásolható ember volt, aki hallgatott a prófétai szóra is, de más tanácsadóira is. Körülötte forrongott a világ, egymást érték a szervezkedések, lázadó kísérletek Asszíria ellen s ezekből nem mindig tudta kivonni magát. A 720-ban kitört ún. hámati felkelésben, úgy látszik, még nem vett részt, de már a 713-as asdódi szövetségben benne volt Edómmal, Móábbal és a filiszteus városokkal együtt.

Szerencséjére, Sargon asszír király akkor beérte Asdód város elpusztításával, a szövetségesektől csak súlyos hadisarcot hajtott be. – Majdnem végzetessé vált azonban Júdára nézve a Sargon halálakor megkísérelt vállalkozás.

A világtörténeti háttérhez hozzátartozik az is, hogy Babilónia hosszabb időn át szintén vazallus-tartománya volt Asszíriának. Sargon uralkodása idején azonban egy kitartó babilóni fejedelem, Merodak-Baladan, megpróbálta Babilónt függetleníteni. A babilóni krónika szerint 12 évig ült a trónon, akkor azonban Sargon leverte s kénytelen volt Élám országába menekülni.

Közben valószínűleg benne volt a keze a szíriai fölkelésben, igyekezett megszerezni e kis országok támogatását. Követei eljutottak Hizkijához is Jeruzsálembe, és hogy Hizkija hajlandó lett volna a csatlakozásra, az abból látszik, hogy dicsekedve mutogatta palotájának a kincseit (2Kir 20:12kk.). Éσαιás próféta akkor megróttá ezért a meggondolatlanságáért, az események menetét azonban ez nem befolyásolta. 705-ben Asszíriában trónváltás következett. Hamarosan létrejött a vazallus országok szövetsége, ezek az adófizetést megtagadták, a nekik ellenszegülő fejedelmeket pedig félreállították. Így pl. Ekrón filiszteus város királyát Jeruzsálemben vetették fogságba. – Az új asszír király, Sanherib (705–681) azonban nagy eréllyel fojtotta el a lázadást. Sorra vette a szíriai, főníciai és filiszteus városokat, és bár ezúttal Egyiptom is nyújtott fegyveres támogatást, a szövetséges seregeket Elteke városánál (Júda és Filisztea határán) szétverte.

Miután a filiszteus városokkal végzett, betört Júdába. Felirata szerint 46, falakkal jól

megerősített várost vett be, 200 000 embert ejtett foglyul, magát Hizkija királyt pedig „bezárta Jeruzsálembé, mint madarat a kalitkába” (A híres „Taylor-prizmán”, egy hat oldalú cseréphasábon olvasható a hadjárat részletes leírása.) – Ezékiás megrémült és drága ajándékokat küldött a haragvó ellenség kiengesztelésére. Sanherib elfogadta az ajándékot, de folytatta Jeruzsálem ostromát. Követői megadásra szólították fel a falakon védekező katonaságot, mondván, hogy nincs sem emberi, sem isteni erő, amely meg tudná őket szabadítani az asszírok hatalmából (2Kir 18:17kk.). Ésaiás próféta ekkor lépett ismét elő, bátorító próféciával és megjósolta, hogy a büszke, kérkedő asszír sereg megfutamodik Jeruzsálem alól. Jövendölése beteljesedett: az asszírok – talán a seregben kitört dögvész, vagy talán a birodalom keleti részén kitört lázadás miatt – egy napon váratlanul abbahagyták az ostromot és visszatértek hazájukba. 701-ben volt ez a nagy háború, amelyben Jeruzsálem szinte csoda folytán megszabadult, Hizkija a trónján maradhatott s a következő évtizedek viszonylag nyugodtabb időt hoztak Júda számára. Hizkija ingatagnak látszó jelleme dacára is jó emlékezetben maradt az utókor s a bibliai történetírás előtt. Elődeinek a bálványkultusszal kapcsolatos sok botlását megszüntette, valóságos vallási reformot hajtott végre Jeruzsálemben. Különösen a Krónikák írója értékeli nagyra s csaknem a Jósiás alatt bekövetkezett deuteronomista reformmal egy szinten állónak tartja Hizkija vallási reformját, amelynek – a Krónikás szerint – még Észak-Izraelben is volt hatása (olv. 2Krn 29–31 r., különösen 30:5–11). – Annál nagyobb volt aztán a visszaesés e téren a következő fél évszázadban.

Hizkija után trónra kerülő Manassé (696–641) következetes asszír-barát politikát folytatott. Hűségesen fizette az adókat, amiről nem egy asszír felirat is tanúskodik. Ezen túlmenően azonban teljes szabadságot adott az asszír istenek tisztelete beáramlásának. Bálványszobrok kerültek a jeruzsálemi templomba csakúgy, mint a vidéki városok szent terére. Oltárokon áldoztak az asszír csillagisteneknek, nagy volt a kelete a mágikus ceremóniák közt jövendölgetőknek, csillagjósoknak. Ebben az időben honosodott meg Jeruzsálemben a pogány kultusz legszörnyűbb formája, a gyermek-áldozat. Mindebben maga Manassé király járt elől. A Jahve-próféták és a Jahve-hű papok számára a próbáltatások ideje jött el; a hagyomány szerint maga Ésaiás próféta is ekkor halt mártírhálált. A bibliai történetírás valamennyi király közül a legelmarasztalóbb kritikát Manassé fölött gyakorolja. (A 2Krn 33:11–16-ban leírt megpróbáltatás és megtérés, amelynek irodalmi lecsapódása a „Manassé imája” c. apokrif betétben is megtalálható, egy késői, ellenőrizhetetlen hagyományból való.) Még utódja, Ámón is minden tekintetben követte apja példáját.

Ebben az időben Asszír király Assarhaddon volt (687–668). Neki sikerült Egyiptomba is benyomulni és Memphis városát is megszállni 671-ben. Az utolsó nagy asszír uralkodó, Assurbanipal (668–631) szintén viselt győzelmes hadjáratot Egyiptom ellen s ő egészen Thébáig nyomult előre 663-ban. (Erre emlékezik Náhum próféta, 3:8–10). Assurbanipal alatt hatalma és dicsősége tetőfokára emelkedett Asszír, amit nemcsak a győztes hadjáratok emléke őriz, hanem kulturális emlékek is: nagy építkezések, paloták, művészi domborművek, s nem utolsósorban a ninivei nagy könyvtár. – E nagy király halála után azonban Asszír hatalma gyors hanyatlásnak indult, hogy egy negyedszázad múlva romba dőljön minden dicsősége.

Manassé és Ámón terrorisztikus uralma végül meghozta a visszahatást is. Ámón királyt alig kétéves uralkodás után meggyilkolták. „Saját szolgái”, tehát az udvari tisztviselők hajtották végre a merényletet; azután „a föld népe”, tehát az ország szabad népessége Jósiást választotta királlyá, akivel egészen új korszak kezdődött Júda történetében. (Uralkodott: 639–609).

Jósiás a Jahve-vallás feltétlen híve volt s már egészen fiatalon hozzáfogott az idegen kultusz felszámolásához. Királysága nyolcadik évében történt első ilyen kísérlete, ami szembetűnően

egybeesik Assurbanipal halála évével. A soron következő és rövid ideig uralkodó asszír királyok már nem voltak képesek összefogni a nagy világbirodalmat. Egyiptom azonnal függetlenítette magát, majd nem sokkal később Babilónia is önállóvá vált. Észak felől az erőre kapó méd birodalom, valamint a szkíták váratlan támadásai jelentettek nagy veszélyt. – Ilyen körülmények között Júdában is elérkezettnek láthatták az időt arra, hogy ledobják a régóta viselt asszír fennhatóság kötelékeit. Különösen nagy lökést adott az események alakulásának a 622-ben végrehajtott deuteronomista reform.

A reform előzménye Jósiásnak az az istenes szándéka volt, hogy megrenováltatja a jeruzsálemi templomot. A munkálatok során történt, hogy a templomnak egy befalazott helyiségében megtalálták „az Úr törvény-könyvét”, vagy más elnevezéssel a „Szövetség könyvét” (2Kir 22:8; 23:21). E könyvnek a létezése és tartalma egyaránt ismeretlen volt Jósiás nemzedéke előtt, megdöbbenést és bűnbánatot váltott ki az, hogy a kornak a vallási képe mennyire eltért a könyvben levő törvényektől. Maga Jósiás is nagy tisztelettel és bűnbánattal fogadta az előtte is felolvasott könyv ígét, azután ennek az alapján hajtotta végre a deuteronomista vallási reformot, amelynek egyik legfőbb rendelkezése a kultuszi centralizáció volt: a jeruzsálemi templom lett az egyedüli törvényes kultusz-hely; még a páska-ünnepet is, amely hajdan családi ünnepnek számított, most országos vonatkozásban Jeruzsálemben ünnepelték meg. A vidéki szenthelyeket megszüntették, papságukat beosztották a jeruzsálemi templomhoz, jobbra kisegítő lévítai minőségben. (Erre a rendelkezésre jellemző az 1Sám 2:36 próféciajának a befejezése.) – A kultuszi reform mozzanatainak az áttekintéséből arra lehet következtetni, hogy a megtalált törvénykönyv a Deuteronomium volt, illetve annak a magva (Deut 12–26 r.), a benne foglalt kultuszi, erkölcsi és szociális törvényekkel. Hogy pedig egy ilyen törvénykönyv hogyan kerülhetett a templomnak egy titkos zugába, mindenkitől elfeledten, arra elég magyarázatot ad Manassé és Ámón királyoknak félszázados uralma. A törvénygyűjteményen feltétlenül érzik a prófétai hatás, és ha nincs is konkrét bizonyíték amellet az újabban fölvetett elmélet mellett, hogy az északi országrészben keletkezett volna s aztán 722 után átmentették Júdába, annyit feltétlenül elismerhetünk, hogy a törvénykönyv Jósiás koránál régebbi. (Ma már egészen túlhaladottnak vehető az a negatív kritikai gondolat, hogy az egész „megtalálás” csak egy pia fraus volt a jeruzsálemi papság részéről, akik így akartak nagyobb tekintélyt szerezni az általuk összeállított könyvnek). Nem véletlenül keresnek összefüggést a Deuteronomium törvénygyűjteménye és Hizkija király vallási reformja között; Hizkija más helyen is szerepel úgy, mint régi hagyományoknak a gyűjtője (Péld 25:1).

Jósiás reformációjához tehát hozzátartozott az, hogy a vidéki kultusz-helyeket felszámolta. Ennek a leírása során azzal a meglepő közléssel találkozunk, hogy ezt keresztülvitte nemcsak Júdában, hanem Bételben és Samária többi városaiban is (2Kir 23:15–20). Az a következtetés vonható le ebből, hogy Jósiás az asszír hatalom hanyatlása következtében uralmi igényét kiterjesztette a volt Izráel országának legalábbis a délebbi részeire. Éppen ez magyarázza meg életének tragikus végét.

Tovább követte a világtörténelem alakulását, az ún. babilóni krónikákból megtudjuk, hogy Nabupolassar babilóni király (625–605) a médekkel szövetségbe lépve 612-ben elfoglalta az asszír fővárost, Ninivét. Az utolsó asszír király, Assur-uballit, megpróbálta megvetni a lábát Mezopotámia északnyugati részén, sőt még azt is megtette, hogy a hajdani nagy ellenfélnek, Egyiptomnak a segítségét kérte. Nemrég került napvilágra az az arám nyelven írott levél, amely a segélykérést tartalmazta, s amelyben az asszír király magát az egyiptomi fáraó szolgájának nevezi s bevallja, hogy Egyiptom segítsége nélkül nem képes megállni ellenségeivel szemben. Az akkori egyiptomi király, Nékó fáraó, kész volt a segélynyújtásra és elindította seregeit észak

felé. Ekkor történt Jósiás király részéről az a végzetes ballépés, hogy (talán erejét túlbecsülve, talán a hatalma alá került izráeli területeket féltve) újat állta a fáraó seregének Megiddónál. 609-ben volt ez a megiddói csata, amelyben a jóval erősebb egyiptomi sereg győzelmet aratott, Jósiás király pedig halálosan megsebesült. – Halála után Júda népe Jóacházt (más nevén: Sallumot) tette meg utódjává, őt azonban a Mezopotámiából visszatérő fáraó elmozdította s helyére a saját vazallusaként Jójákimot ültette. (608–598.)

Ettől az időtől kezdve Júdában szinte megisméltődött az, amit az északi országrész történetének utolsó két évtizedében láttunk. Itt is szemben állt egymással a két párt: egyik a Babilónia előtti meghódolás békés politikáját követelte, másik viszont Egyiptom segítségére támaszkodva a Babilónia elleni harc folytatását kívánta. Egyiptom természetesen az utóbbiakat biztatta, de elegendő segítséget sohasem adott. – Az egyetlen tiszta látású ember Jeremiás próféta volt ebben a korban, aki nem a politikai helyzetet elemezte csupán, hanem tudta, hogy népe igen mélyre süllyedt vallás és erkölcs dolgában s mivel sokszorosan megszegte az Úrral való szövetséget, ítéletet érdemel. Meghirdette, hogy az ítélet eszköze Babilónia lesz, a babilóni király mint az Úr szolgálja fogja megszállani Júdát és Jeruzsálemet. Az egyetlen lehetőség tehát a próféta szerint: elfogadni a megérdemelt ítéletet és meghódolni Babilón előtt, akár a fogság vállalása árán is, mert az még mindig az életet jelenti, a fegyverrel ellenszegülők azonban pusztulni fognak. Nem őrajta múlt, hogy szavát nem fogadták meg, sőt defetistának bélyegezték; az ország pedig rohant elkerülhetetlen pusztulása felé.

A babilóni krónika nemrég közzétett újabb adataiból azt látjuk, hogy Nékó fáraó beavatkozása Mezopotámiában nem járt sikerrel. Végül is 605-ben az egyiptomi csapatokra Karkemis városa mellett döntő vereséget mért Nebukadneccar, aki akkor még csak fővezére volt a babilóni seregnek. Messzire nem üldözte az egyiptomi csapatokat, mert közben apja, Nebupolassar meghalt s a trónöröklés rendezése érdekében visszatért országába. 604-ben azonban Ribla városába rendelte Szíria kis országainak az uralkodóit, köztük minden valószínűség szerint a júdai Jójákimot is, és adófizetésre kötelezte őket. (Talán erre gondol az a késői fogalmazású hagyomány, amelyben Jójákim „fogságáról” van szó 2Kron 36:6; Dán 1:1). Ettől az időponttól kezdve Júda országa Egyiptom helyett Babilónia vazallusa s ettől számított három év múlva tagadja meg Jójákim az adófizetést (2Kir 24:1). A nekibátorodásnak az oka viszont az volt, hogy 601-ben Nebukadneccar hadjáratot vezetett Egyiptom ellen, de vereséget szenvedett. – A fellélegzés nem sokáig tartott, 598-ban büntető hadjáratra indult a babilóni király Júda ellen. Jójákim közben meghalt és a csak néhány hónapja uralkodó új király, Jójákin, meg sem kísérelte az ellenállást, önként feladta Jeruzsálemet. Nebukadneccar ennek ellenére végigdúlta az országot, kifosztotta a jeruzsálemi templomot, Jójákint családotul együtt rabságra vetette, a lakosság előkelőbb rétegét, a katonákat, mesterembereket pedig Babilóniába deportálta. Új királlyá Jójákin nagybátyját, Cidkiját tette meg a babilóni uralkodó, hűségesküt vévén ki tőle. Júda otthon maradt népében azonban még mindig erősen élt a megszabadulás reménye, amit Egyiptom biztatásai még erősítettek is. Cidkija ugyan először óvatos volt; nem csatlakozott ahhoz a szövetséghez, amelyet II. Psametik fáraó szervezett. Jeremiás is egyre azt tanácsolta, hogy ne hallgasson főembereire, hamis prófétáira, akik hazug reménységgel áltatják. Még a fogságba kerültekhez is írt egy levelet Jeremiás, azzal az intéssel, hogy rendezkedjenek be a hosszabb babilóniai tartózkodásra, mert soká fog tartani a fogság. (Jer 29 r.) – Végül mégis az elvakult nacionalizmus jelszavai győztek s Cidkija király is elődei útjára lépett, fellázadt Babilón ellen. A megtorlás nem késett. A babilóni hadsereg felvonult és ostrom alá vette Jeruzsálemet, meg a többi városokat. Ebből az időből valók az ún. lákisi levelek, amelyekben egy vidéki katonai parancsnok ír arról, hogy valakinek (a név elmosódott) „a beszédei nem jők,

ellankasztják a kezeket” (vö. Jer 38:4). Majd meg azt jelenti a levélíró, hogy az egyetlen város, amelynek az éjszakai tűzjelzéseit látják, Lákis; már nem látják Azékát sem. (Vö. Jer 34:7.) Hofra fáraó küldött ugyan egy kisebb segédcapatot, ezt azonban a babilóniak könnyen visszaverték (Jer 37:5). Jeruzsálem városát végülis – majdnem három évig tartó ostrom után – kiéheztette a babilóni sereg. Cidkija király menekülni próbált, a babilóniak azonban elfogták és kegyetlen ítéletet hajtottak végre rajta: fiait szemeláttára végezték ki és hogy ez legyen élete utolsó látványa, utána őt magát megvakították. – 587-ben történt Jeruzsálemnek e második elfoglalása, ezúttal azonban a várost felégették, falait lerombolták, elpusztult a templom is. A lakosságot pedig ismét tízezzrel hajtották fogságba.

Az így végleg meghódított és lakossága nagyobb részétől megfosztott Júda élére a babilóni király most más csak egy helytartót állított Gedalja személyében. Úgy látszik, Jeruzsálem annyira elpusztult és lakhatatlanná vált, hogy a helytartónak a viszonylag ép állapotban megmaradt Micpa városában kellett berendeznie a székhelyét. Az esztelen, fanatikus pártoskodásnak azonban még mindig nem lett vége. Az egyiptom-barát párt összeesküvést szőtt, Gedalját meggyilkolták s aztán félve a babilóniak bosszújától, Egyiptomba menekültek. Magukkal hurcolták Jeremiás prófétát is, aki a hagyomány szerint Egyiptomban halt mártírhalált. Az ország sorsa ezzel végképp beteljesedett, Júda egyszerű babilóni tartomány lett. A Siralmak könyvének írója nemsokára kétségbeesett képet rajzolhatott az egykor nagy népű ország és főváros árvaságáról.

9. A babilóni fogság és a perzsa kor

a) A babilóni fogság

Az asszír és babilóni állam hódító politikájának egyik kegyetlen eszköze volt a deportálás. A birodalom különböző részeiben élő lakosságot áttelepítették más népcsoportok közé, hogy így a legyőzött népeket fajilag és vallásilag elszíntelenítsék, beolvasszák. Ez történt Észak-Izráellel, ahonnan a lakosság egy részét áttelepítették távoli tartományokba, ahonnan nem is tértek többé vissza; az otthon maradtak pedig összekeveredtek a hozzájuk telepítettekkel. Más volt a helyzet a Júdából deportáltaknál, mivel ezek nagyobb tömegekben együtt maradhattak s azonkívül olyan lelkigondozójuk lehetett, mint pl. Ezékiel próféta.

A „fogság” alatt különben nem tényleges rabságot kell értenünk. Politikai bűnösöknek tartott vezető embereket ugyan tartottak börtönben, de ilyenekkel is megtörtént, hogy kegyelmet kaptak. Ilyen amnesztiában részesült Jójákin király is (2Kir 25:27kk.), akinek a babilóni udvarnál a rangjához mért ellátásáról is történt gondoskodás. Ez utóbbit tanúsítja nemcsak a bibliai leírás, hanem különös véletlenként Babilón városában talált följegyzések, amelyek „Jójákin júdai királynak és fiainak” az ellátására szállított liszt és olaj mennyiségéről kiállított jegyzékek voltak. – Maga a nép ugyan földhöz volt kötve, de azon túl szabad telepesekként élhettek, házat építhettek, részt vehettek a földművelésben, kereskedelemben, akár vagyont is szerezhettek. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a tény, hogy amikor a zsidóság megkapta az engedélyt a hazatérésre, sokan ott maradtak Babilóniában, ahol az élet előnyösebbnek látszott a számukra. Júda deportált népének a lelki vezetői, miután a nemzeti önállóság lehetősége megszűnt, különös gondnal igyekeztek a vallási közösség fenntartásán, amelynek a révén a választott nép túlélheti a megpróbáltatásokat. Ezek a vezetők nem érték be azzal, hogy sírva nézzenek Jeruzsálem felé és tehetetlen haraggal átkozzák ellenségeiket (Zsolt 137 r.), hanem bizonyosságot tettek arról, hogy Isten készíti az új korszakot népe számára, amikor majd a hazatérők felépíthetik templomukat, házaikat, és újra birtokba vehetik az egy időre elvesztett hazai földet. Ezékiel próféta úgy fejezi

ki ezt a jövő-reménységet, hogy a holttá vált Izráelt elszóródott csontjaiból új életre támasztja fel Isten, és aztán nem lesz többé két külön ország, mint két rossz testvér, hanem Izráel és Júda egyesül egy király uralma alatt (Ez 37 r.). A fogság vége felé pedig Deutero-Ésaiás rajzolja meg még határozottabb vonásokkal a hazatérés és az új jövendő képét. Ez a személyében ismeretlen próféta a jövő képéhez még hozzátcsolja azt a gondolatot is, hogy Izráelnek, mint az Úr választott szolgájának az a missziója lesz a világban, hogy rajta keresztül a többi népek is megismerjék az Urat (Ézs 42:1–4; 49:5–6). – A jövő reménységével függ össze, hogy a fogságban élő gyülekezet gondosan őrizte a megmentett régi szentiratokat, sőt még újabb részletekkel is egészítette ki azokat, a fennmaradt hagyomány alapján.

Ez az időszak – a Kr e.-i VI. század – egyébként nemcsak a babilóni fogságnak a kora volt, hanem Izráel nagyobb mérvű szétszóródásának is a kezdete. Más országba is kerültek kivándorló, vagy menekülő zsidók. Babilón után a legnagyobb külföldi zsidó település Egyiptomban volt. Egy arám nyelvű okirat-gyűjteményből (elefantinei papiruszok) tudjuk pl., hogy a mai Assuán környékén egy jelentős zsidó kolónia volt, amelynek tagjai a Nílus által formált elefantinei szigeten Jahve-templomot is építettek. – A következő századokban a szétszóródás még folytatódott, szinte sorsszerűség lett. A szétszórtságban élő zsidóság azonban a vallási hagyományokhoz való ragaszkodás révén és a népi egymáshoz tartozás tudatában jobbra el tudta kerülni az idegen népek közé való beolvadás veszélyét.

A hazai földön, Júda országában, viszonylag kevés számú lakosság maradt, főként a falvak földművelő népe. Júdában azonban deportáció útján nem telepítettek idegeneket, csupán önkéntes bevándorlók költöztek be a szomszédos országokból, akik könnyen szerezhetek maguknak birtokot, vagyont és pozíciót. Éppen emiatt került sor a fogság után összeütközésre a hazatért zsidóság és az új, de idegen telepések közt.

b) A perzsa kor

Az új-babilóni birodalom nem volt hosszú életű. Fénykorát Nebukadnecar korában élte, aki elérte a nagy mezopotámiai uralkodók legfőbb óhaját: egy győzelmes hadjáratban bevonulhatott Egyiptomba is (567). Utána azonban a birodalom gyorsan lehanyatlott. Forradalmak, trónviszályok gyengítették az erejét. Az utolsó babilóni király, Nabunaid (556–539) teljesen elvesztette a papság és a nép támogatását. (Az uralkodásáról szóló megemlékezések a sértődöttség és a gúny hangján beszélnek róla). Egy időben Babilón városából is elköltözött és az államügyek intézését fíára, a Dániel könyvéből ismert Bélsaccarra bízta.

Eközben pedig Keleten új erőviszonyok alakultak ki. Különösen az Iráni-felföld országai tettek szert növekvő hatalomra. Közülük is kivált Perzsa, melynek nagy uralkodója, Kyros, 559-től kezdve céltudatosan tört a világalomra. Meghódította a testvérországot, Médiát, majd Kroisos lyd birodalmát s végül 539-ben elfoglalta Babilón városát. Ettől kezdve Elő-Ázsiában a perzsa birodalom lett az uralkodó nagyhatalom egészen Nagy Sándorig, azaz kerek kétszáz éven át.

A perzsák bánásmódja a legyőzött népekkel szemben sokkal humánusabb volt, mint az asszíroké és a babilóniaké. A legyőzötteket igyekeztek megbékéltetni s ennek érdekében nagyobb nemzeti és vallási autonómiát biztosítottak, de természetesen a legszigorúbb ellenőrzés mellett. A babilóniak által deportált népeknek is megengedték a hazaköltözést. Kyros mindjárt Babilon elfoglalása után megadta a zsidóknak is az engedélyt a hazatérésre, sőt még azzal is támogatta őket, hogy a jeruzsálemi templomból egykor elhurcolt arany és ezüst kegytárgyak egy részét visszaadta nekik. – Ismerve Kyrosnak ezt a jóindulatát, nem csodálhatjuk, ha Deutero-Ésaiás olyan nagy reményekkel tekintett Kyros végső győzelme elé, melytől a szabadulást várta; egyenesen az Úr „felkentjének” nevezte (Ézs 45:1). Az Esdrás könyvében olvasható

szabadságlevélben pedig (Ezsd 1:2–6) maga Kyros beszél úgy, mint aki Jahvétól kapta a hatalmat az uralkodásra és a feladatot arra, hogy a jeruzsálemi templomot újjáépíttesse. – Nem azt jelenti ez, mintha Kyros (többek közt) Jahve-tisztelő lett volna, még kevésbé veendő a bibliai történetírás naivitásának. Úgy a deuteró-ésaiási váradalomhoz, mint a hazatérést engedélyező ediktum szövegéhez kitűnő párhuzam Kyrosnak az a felirata, amelyben Babilón meghódítását mondja el s többek közt így szól: „Marduk, a nagy úr, népeinek védelmezője, örömmel tekintett (Kyros) kegyes tetteire és igazságos szívére; megparancsolta neki, hogy vonuljon be Babilónba... és mellette ment, mint barátja.” – Míg az asszír és babilóni uralkodók úgy tüntették fel győzelmeiket, mint egyúttal saját isteneik győzelmét a meghódított népekéi fölött, addig Kyros vállalta mindegyik isten protektorátusát, hogy a legyőzöttek rokonszenvét legalább e nemből megnyerje.

A fogság népe, a *gólá* élt is a hazatérés lehetőségével, ha nem is mindnyájan és nem is egyszerre tértek haza Júdába. Már 538-ban elindult egy csoport, élükön egy Sésbaccar nevű főemberrel, aki az új Júda tartományának első helytartója lett. Később (a Sésbaccarral össze nem tévesztendő) Zerubbábel, mint dávidi sarjadék került a helyébe; hű munkatársa volt az ároni származású Jósua főpap. Az ő korukat meglehetősen rekonstruálhatjuk Haggeus és Zakariás próféciáiból, részint pedig Esdrás könyvének a leírásából, bár sajátos módon az utóbbiban rajzolt kép néhol elmosódott, az elég későn történt végső írásbafoglalás miatt.

A hazatérés, mint valami új exodus és honfoglalás, rendkívüli örömet jelentett a zsidóságnak, voltak, akik már a messiási kor közeledtére gondoltak. A valóság azonban sok tekintetben kiábrándító lett. Otthon rom-épületeket, terméketlen földeket találtak; az idegen telepések ellenségesen nézték a hazajövők újjáépítési munkáját. A nem nagy számú hazatelepült zsidóság egyelőre Jeruzsálemben és környékén, mint egy 40 km-nyi körzetben telepedett el. Egyik legelső feladatuknak tekintették az istentisztelet megkezdését egy új nagy áldozati oltár felállításával, azután pedig hozzáfogtak a templomépítéshez is. Ekkor történt, hogy az idegenekkel összekeveredett samaritánusok csatlakozni akartak a gyülekezethez és részt akartak venni az építés munkájában, a *gólá* azonban mereven elzárkózott a velük való közösségtől. Emiatt a samaritánusok vádat emeltek a perzsa hatóságoknál, hogy a zsidók a templomépítés ürügyén erőddé készülnek kiépíteni Jeruzsálemet s fel akarnak lázadni a perzsa uralom ellen. Az erről szóló Ezsd 4 r.-ben ugyan tükröződnek egy későbbi időszak torzsalkodásai is (Artaxerxes alatt), mégis megállapítható, hogy a vádaskodásnak a perzsa hatóság hitelt adott s az építkezés folytatását megtiltotta. Szünetelt is a templomépítés egészen Haggeus és Zakariás próféták felléptéig.

E két próféta Dárius perzsa király uralkodása idején kezdte meg tevékenységét. Ez az időszak Elő-Ázsia és a perzsa birodalom történetének igen válságos kora volt. Kyros utódja, Kambyzes, egyiptomi hadjáratából hazatértében meghalt, otthon pedig egy trónbitorló Kyros törvényes utódjának adta ki magát, elfoglalta a trónt. A perzsa vezérek azonban összeesküvést szöttek ellene és megölték, királlyá pedig az összeesküvés vezetőjét, Dáriust tették. (Uralkodott: 522–486). Ekkorra azonban a nagy birodalom minden részében zavargások, elszakadási kísérletek kezdődtek. Ez volt az a nagy történeti „földindulás”, amelyre Haggeus próféta céloz (Hag 2:21–22). Dárius azonban kitartó küzdelemmel sorra leverte a lázadásokat s amint az a behisztuni sziklafalra felvésett győzelmi feliratokból kitűnik, mintegy két éves hadakozás után helyre állította a perzsa birodalom uralmát. – Ebben az időben bizonyára Júdában is fellobbant az önállósulás reménye, amely a Dávid házából való Zerubbábel személyéhez kapcsolódott (Hag 2:23). E reménység azonban más vonatkozásban arra is ösztönzést adott, hogy félretelve az építkezési tilalmat, folytassák a templom újjáépítését. – A politikai önállósulás reménye azonban

hamar szertefoszlott. Zerubbábel nyomtalanul eltűnik a bibliai történetírás további fejezeteiből – valószínű, hogy a megtorló intézkedések során félreállították. Jósua főpap viszont megmaradhatott Júda népe lelki vezetőjének. (Vö. Zak 3 r.) A templomépítést is folytatni lehetett, miután Kyros ediktumának a szövegét megtalálták a perzsa királyi levéltárban. (Ezsd 5 r.) – Kr. e. 515-ben szentelték fel az új templomot; ez az igazi végpontja a 70 éves fogságnak, azaz a templom nélküli állapotnak.

Az ezután következő 60–70 év története meglehetősen ismeretlen előttünk. Júda népe a főpap-fejedelem és a vének testületének a vezetése alatt állott, maga a kis ország pedig hozzátartozott az ún. Folyón-túli (az Eufrátestől nyugatra fekvő) satrapiához. Kisebb közigazgatási egységként együvé tartozott Samáriával, Ammón országával és Idumeával; a közvetlen felügyeletet a Samáriában lakó helytartó gyakorolta fölöttük. A Dárius, majd Xerxes (a Bibliában: Ahasvérus) alatt folytatott görög háborúk valószínűleg nem érintették Júda életét. Ennek ellenére, Neh 1:3-ból kiolvashatóan, a zsidóság élete elég nehéz lehetett, főként az idegenek ellenséges magatartása miatt. (Jóel 4:4–6 talán ennek a kornak a helyzetével függ össze, amikor a lakosság, kellő védelem nélkül, szabad prédája lett fegyveres támadásoknak, sőt ennek következtében a rabszolgakereskedésnek.) – Ebben a helyzetben jelentett nagy előrelépést Esdrás és Nehémiás megjelenése és újjáépítési munkája.

Nehémiás királyi tisztviselő volt I. Artaxerxes király (465–423) udvarában. Mikor azonban hírül vette, hogy hazatért honfitársai milyen nehéz sorsban élnek, nem tudott nyugodtan maradni, hanem engedélyt kért a királytól, hogy hazautazhassék. A bibliai számadatnak megfelelően 445-ben indulhatott haza. A perzsa királytól helytartói címet is kapott, ami által megfelelő tekintéllyel foghatott hozzá a külső és belső építés munkájához. Először Jeruzsálem biztonsága érdekében hozzáfogott a város falainak a felépítéséhez. Nehéz munka volt, mert rosszindulatú ellenségeik állandóan zaklatták őket. Maga Nehémiás mondja, a róla elnevezett könyv forrásául szolgáló emlékiratában, hogy egyik kezükben fegyvert, másikban a vakolókanalat tartva kellett dolgozniuk. Főellenség gyanánt a Biblia a samáriai helytartót, Szanballatot említi, továbbá az ammóni Tóbiást és az arab (idumeus) Gesemet (Neh 6:1). Érdeemes megemlíteni, hogy mindhárom név előfordul Biblián kívüli dokumentumokban is ugyanebből az időszakból. – Nehémiás kitartó munkája és ösztönzése eredményeként helyre is állították a városfalakat még abban az évben.

Szükség volt a belső építés munkájára is. Egy-egy olyan fejezet, mint Neh 13 r., bemutat néhány jellegzetes problémát a fogság utáni gyülekezet életéből. Nehémiás elrendelte az ünnepek szigorú megtartását, a templom és a lévíták ellátására szükséges adományoknak a begyűjtését. Egy más alkalommal a felebaráti szeretet kötelességére appellál Nehémiás az uzsorásokkal szemben, akik még rabszolgának is eladják az eladósodott embert. (Neh 5 r.). Egyik legfőbb problémának látszott az idegenekkel való összeházasodás (Neh 13:23kk.). A visszaélésekkel szemben folytatott küzdelemben aztán a Biblia szerint nagy segítségére volt Nehémiásnak az ároni nemzetségből származó Esdrás pap.

Esdrás – a róla elnevezett könyv adatai szerint (Ezsd 7:7) – Artaxerxes uralkodása hetedik évében tért haza Babilónból, főként azzal a feladattal, hogy gondoskodjék a kultusz szabályozásáról, továbbá a közigazgatás és az ítélkezés rendjéről „az Isten törvénye szerint”. Más adatokból ismerve a perzsa kormányzás szokásait, úgy tekinthetjük ezt a rendelkezést, mint a Júda-beliek belső önkormányzatára adott felhatalmazást – a perzsa udvarnál bemutatott és jóváhagyott törvénykönyv alapján. Ez a törvénykönyv nem volt más, mint a Pentateuchos, a Papi irat kiegészítésében. Nagy terjedelmét mutatja az, hogy otthon a lévíták napokon át olvasták a nép vezetői előtt, azon a nagy összejöveten, amelyen a zsidóság is elkötelezte magát e

törvénykönyv megtartására. (Olv. Neh 8–9 r.). A bibliai ábrázolás szerint ez az elkötelezés Esdrás és Nehémiás együttes jelenlétében történt, és pedig a 444. évben.

A kritika bizonyos ellentmondásokat lát Esdrás és Nehémiás együttes szerepeltetésében. Az a közlés pl., mely szerint Esdrás Jóhanan főpap szobájában tartózkodott, mielőtt az idegen asszonyok elküldésének szigorú törvényét kiadta, ellentmondónak látszik azzal a másik adattal, mely szerint az említett Jóhanan Nehémiás kortársának, Eljásib főpaprak a második utóda volt (Ezsd 10:6 és Neh 12:22.). Ma sokan azon a véleményen vannak, hogy Esdrás később tért haza Babilónból, mint Nehémiás, és pedig vagy II. Artaxerxes (404–358) hetedik évében, vagy a bibliai évszám figyelmen kívül hagyásával, I. Artaxerxes uralkodásának a vége felé, 430 körül. – Elégséges történeti dokumentáció híján a kérdés még nyitottnak tartható. Annyi bizonyos, hogy a népi-gyülekezeti élet restaurálásának a problémái úgy Esdrás, mint Nehémiás működésének a leírásánál azonosaknak látszanak, a bibliai történetírás tehát nem ok nélkül kapcsolja össze tevékenységüket.

A legnagyobb merevséget Esdrás és Nehémiás a vegyes házasságok kérdésében mutatták s követelték azt, hogy a zsidó férfiak váljanak el idegen származású feleségüktől, különben kiközösítik őket a gyülekezetből. Ez volt azonban a legfájóbb követelés, ahol sok esetben valóban törésre került a dolog. Még a jeruzsálemi főpap egyik unokája is samaritánus nőt vett el feleségül, magának Szanballat helytartónak, a nagy ellenségnek a leányát (Neh 13:28). Voltak, akik nem voltak hajlandók a válásra s inkább külön szakadtak a gyülekezettől. Ez az elkülönülés vezetett végül a samaritánus felekezet alakulásához s egy külön templom építéséhez a Garizim hegyén. Szent könyvül azonban megtartották a Pentateuchost ők is, amivel hangsúlyozni akarták, hogy a mózesi törvény követői, az atyák örökségének a megtartói. – A garizim-hegyi templom a Makkabeusok korában elpusztult, de még Jézus idejében is változatlanul fennállt a kérdés, hogy hol lehet igazán imádni az Istent: a Garizim hegyén, vagy Jeruzsálemben? (Jn 4:20.)

A perzsa kornak, az említett eseményeken kívül, nem sok emléke van a Bibliában. A zsidóságnak bele kellett törődnie a gondolatba, hogy egyelőre önálló állami életet nem élhetnek. Ehelyett egy lehetőleg törvény-hű, a kultuszi életet szorgalmasan gyakorló közösségként igyekeztek fennmaradni. – A vérségi tisztaságnak olyan gondos, sőt törvényeskedően szigorú megtartása törekvésüket megmagyarázza és indokolja az a tiszteletreméltó hitbeli meggyőződés, hogy ők továbbra is az Isten választott népe, amely ha „tűzből kikapott üszöggént” (Zak 3:2) maradt is meg, de hittel várakozik Isten ígéreteinek a teljesedésére. Az ún. júdaizmusnak a törvényre ügyelő, a kultusz tisztaságát hangsúlyozó hangja jelentkezik pl. Malakiás könyvében, vagy a trito-ésaiási próféciaik egy részében. – Egy másik jellemző vonása e kornak az, hogy eschatologikus-messiási váradalmakkal eltelve néz a jövő felé, sőt azt egyenesen az apokaliptika színeivel festi, ahogyan azt Zakariás, Jóel, vagy Dániel könyvében látjuk. – Ennek a várakozásnak a jegyében lép át Izráel története az intertestamentális korba, abba az időszakba, amely az ószöv.-i irodalom megszűnése és az evangéliumi bizonyágtétel megszólalása közé esik.

Dr. Tóth Kálmán

II. AZ ÚJSZÖVETSÉGI KOR TÖRTÉNETE

Nagy Sándor és utódai
